

Geleefd geloof met Maria

Een exploratief onderzoek naar de geloofsbeleving
met Maria bij een aantal oudere katholieke vrouwen

Afbeelding van Maria en Jezus in de Santa Maria Antiqua in Rome.

Masterthesis Rosée van der Kaap-Busscher

Voorwoord

Terwijl ik bezig was met mijn studie theologie voor gemeentepredikant, stierf mijn moeder na een ziekbed. Ik mocht haar in haar laatste levensfase intensief bijstaan en merkte hoe zij troost en kracht vond bij Maria en vertrouwde op haar hulp en bijstand. Zij gaf zich over aan Maria en stierf in vrede. Ik werd me er, misschien juist wel omdat ik zelf protestant was geworden, van bewust hoe belangrijk de persoon van Maria was geweest in het leven van mijn moeder. Gesprekken met katholieke leeftijdsgenoten van haar deden vermoeden dat Maria in het leven van veel, in ieder geval, oudere katholieke vrouwen een grote rol en speelde en nog steeds speelt.

Deze vragen vormden de aanleiding voor dit onderzoek naar de rol die Maria speelt in het leven van oudere katholieke vrouwen. Dit onderzoek was niet mogelijk geweest zonder de fantastische medewerking van een zestal Twentse katholieke vrouwen. Hen wil ik daarvoor grote dank betuigen. Deze dank gaat ook uit naar de leiding van een verzorgingstehuis in Twente en voor plaatselijke pastores die hebben bemiddeld bij het vinden van respondenten.

Bijzondere dank gaat ook uit naar dr. A.C. Mulder van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Zonder haar veelvuldige kritische, maar zeer constructieve, commentaar op mijn thesis zou deze niet tot stand zijn gekomen.

Graag wil ik ook mijn tweede begeleider van de PThU, prof. dr. Heleen E. Zorgdrager, hartelijk danken voor haar stimulerende, aanvullende opmerkingen die mij zeer hebben geholpen.

Mijn PThU medestudenten die er, met hun eigen ervaringen, aan hebben bijgedragen dat ik de studie al die jaren heb volgehouden wil ik graag bedanken net als Trui Bolscher met wie ik geregeld over (delen van) het onderzoek heb mogen sparren en die kritisch naar conceptteksten heeft gekeken. Dank ook aan Marja Jansweijer voor de taalcorrecties en het controleren van de summary. Familie, in het bijzonder tantes en ooms, vrienden en goede bekenden bedank ik hartelijk voor hun belangstelling en meeleven bij het schrijven van deze thesis.

Ik dank mijn man, Albert, en onze vier zonen, Léon, Christian, Alain en Etienne, voor hun eindeloze geduld en bijzondere steun tijdens mijn studie. Zonder jullie bijzondere steun, zorg en belangstelling had ik de studie niet kunnen doen.

Ik dank mijn inmiddels overleden ouders, door wie ik geworden ben, wie ik nu ben. Ze zouden ongelooflijk trots op mij geweest zijn.

Maar boven alles dank ik God, die mij studiezijn en gezondheid gaf om deze studie tot een goed einde te brengen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	7
1. De opzet van het onderzoek	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Kort overzicht van dit hoofdstuk	12
1.3 Bestaande onderzoeken	12
1.4 Hoe ziet het onderzoeksontwerp eruit?	14
1.5 Conclusie	15
2. De interviews	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Dineke	19
2.3 Joanneke	26
2.4 Geerte	32
2.5 Ida	37
2.6 Marthe	43
2.7 Carry	48
3. Analyse van de interviews	53
3.1 Inleiding	53
3.2 Het Weesgegroet	53
3.3 Conclusie	61
4. Maria in de katholieke traditie en feministische literatuur	63
4.1 Inleiding	63
4.2 De dogmata aangaande Maria	63
4.3 Maria cultus van de middeleeuwen tot nu	66
4.4 Het beeld van Maria in de katholieke kerk	68
4.5 Hernieuwde reflectie op de Mariologie	69
4.6 Feministische kijk op Maria	72
4.7 Conclusie	75
5. Conclusies, aanbevelingen en evaluatie	76
5.1 Een nieuw Weesgegroet	76
5.2 Een aantal aanbevelingen	80
5.3 Evaluatie van het onderzoek	80
5.4 Tot slot	81
Samenvatting	82
Summary	83
Referenties	84

Inleiding

Aanleiding voor het onderzoek

Maria heeft in mijn leven een bijzondere en niet onbelangrijke rol gespeeld. Dat begon al bij mijn geboorte, als oudste van vier kinderen in een katholiek gezin. Net als mijn twee broers en zusje kreeg ook ik als derde doopnaam de naam Maria. Dat dit geen uitzondering was in katholieke gezinnen, moge ook blijken uit het feit dat de katholieke voormoeder van het feminisme, Catharina Halkes - en ook haar zussen - hetzelfde lot beschoren was (Schillebeeckx & Halkes 1992, 67). Maria was ook de eerste doopnaam van mijn moeder.

Een persoonlijk verhaal

Een paar jaar geleden stierven, tamelijk snel na elkaar, zowel mijn moeder als mijn schoonmoeder, beiden na een lang ziekbed. Hun beleving van de laatste levensfase was zeer verschillend. Beiden waren diepgelovige vrouwen, mijn moeder was katholiek en mijn schoonmoeder protestant. Bij beiden speelde het geloof in deze fase een belangrijke rol, maar op zeer verschillende wijze.

Mijn moeder vond troost en kracht bij Maria en vertrouwde op haar hulp en bijstand. Voor zover haar verslechterende gezondheid dat toeliet, bracht ze, gezeten in haar rolstoel, zo vaak als maar mogelijk was een bezoekje aan het Mariakapelletje naast het verzorgingstehuis, waar zij haar laatste jaren doorbracht. Mijn moeder gaf zich over aan Maria, vertrouwde op haar bijstand en stierf in vrede.

Bij mijn schoonmoeder voerden in de laatste fase van haar leven vooral angst- en schuldgevoelens de boventoon. Hoe zal God over mij oordelen en als mijn lijden straks ondraaglijk wordt, mag ik dan toestaan dat er palliatieve sedatie wordt toegepast. Nadrukkelijk zocht zij in de laatste dagen van haar leven hierover het gesprek met mij.

Hoe meer ik nadacht over dit verschil, hoe meer ik me ervan bewust werd hoe belangrijk de persoon van Maria was in het leven van mijn moeder. En niet alleen in dat van haar. Gesprekken over dit thema met katholieke leeftijdsgenoten van haar deden vermoeden dat Maria in het leven van veel, in ieder geval, oudere katholieke vrouwen een grote rol speelt en speelde.

Nu zowel mijn moeder als mijn schoonmoeder zijn overleden, vraag ik me steeds vaker af welke rol Maria speelde in het leven van mijn moeder en in hoeverre het geloof in Maria haar troost bood in het besef dat haar leven ten einde kwam. Deze vragen waren voor mij aanleiding dit onderzoek te doen naar het beeld dat oudere, katholieke vrouwen hebben van Maria en naar de rol die zij in hun leven heeft gespeeld en mogelijk nog steeds speelt in de wetenschap dat het einde nadert.

Inleiding op het onderzoek

1. Vraagstelling

Deze ervaringen en reflecties hebben geleid tot de volgende onderzoeksvraag.

Welke voorstellingen van Maria spelen een rol in het (geloofs)leven van de oudere katholieke vrouw en hoe kunnen ze geduid worden vanuit theologisch en vanuit feministisch perspectief?

Deelvragen

De deelvragen (die corresponderen met de hoofdstukken) zijn:

- **(H. 1) Waar kan ik aansluiten (niche)**
Welk onderzoek is er al verricht naar de geloofsbeleving van vrouwen?
- **(H. 2) Dataverzameling d.m.v. de interviews**
 - a. Welke voorstellingen maken (een aantal) oudere katholieke vrouwen zich van Maria?
 - b. Welke praktijken (rituelen) beoefenen de vrouwen ten aanzien van Maria?
 - c. Hoe passen deze praktijken (rituelen) in het levensverhaal van de vrouw?
 - d. Welke rol speelt Maria nu voor de vrouw in de avond van haar leven?
- **(H. 3) Analyse** Welke inzichten levert de analyse van deze empirische data op met betrekking tot geleefd Maria-geloof?
- **(H. 4) Theologische en feministische visies**
Hoe kunnen wij de inzichten met betrekking tot geleefd Maria-geloof (verkregen uit dit exploratieve onderzoek) beschouwen
 - a. vanuit katholiek theologisch perspectief?
 - b. vanuit expliciet feministisch perspectief?
- **(H. 5) Conclusies en aanbevelingen**

Voor zover bekend is er geen literatuuronderzoek gedaan naar de geloofsbeleving van oudere katholieke vrouwen, noch naar de vraag welke rol Maria speelt in het geloofsleven van deze vrouwen. Om deze redenen is een kwalitatief, empirische onderzoeksmethode de meest geëigende methode om aan data te komen. Er is daarbij gekozen voor het afnemen van interviews en omdat het hier gaat om slechts een beperkt aantal (zes) interviews, is er sprake van een exploratief onderzoek.

2. De opzet van mijn thesis

Hoofdstuk een biedt een overzicht van onderzoek dat verricht is naar het geloofsleven van vrouwen (Bons-Storm, 2000; Slee, 2004; Slee, e.a., 2013; Stevenson-Moessner, 2000). Daarnaast wordt de opzet van de interviews beschreven, waarbij wordt uitgelegd op welke manier informatie over de geloofsbeleving van (oudere) (katholieke) vrouwen wordt verzameld.

Hoofdstuk twee bevat de resultaten van de interviews. Per respondent wordt een samenvatting gegeven van het interview, gelardeerd met kenmerkende citaten. Centraal staat in de interviews welke voorstellingen de vrouwen zich maken van Maria. Na een introductie, waarin ik het doel van het interview, de betekenis van Maria in hun (geloofs)leven, uiteenzet, stel ik de volgende vragen:

- Kunt u mij iets vertellen over de betekenis die Maria voor u heeft in uw geloofsleven? Welke beelden/voorstellingen roept zij bij u op?
- Zijn er momenten en gelegenheden geweest waarop u Maria sterk ervaren heeft? Kunt u daar iets over vertellen?
- Kunt u me iets vertellen over de gebeden en de rituelen die u praktiseert i.v.m. Maria?
- Hoe zou u de ervaringen die u heeft m.b.t. Maria willen omschrijven?
- Is het beeld dat u van Maria heeft in de loop van uw leven veranderd? Zo ja, waardoor is dat volgens u veranderd? (Bijvoorbeeld: Zijn volgens u de opvattingen in de kerk m.b.t. Maria veranderd? Is dat beeld veranderd door het meemaken van bepaalde (ingrijpende) gebeurtenissen in uw leven?).
- Hoe beleeft u de beelden van Maria in deze fase van uw leven?

De volledige transcripties van de interviews staan in een bijlage. Opgemerkt dient te worden dat alle namen, ook plaatsnamen, gefingeerd zijn teneinde de anonimiteit van de vrouwen te waarborgen.

In hoofdstuk drie worden de resultaten van de interviews geanalyseerd en wordt gekeken welke operationaliseerbare begrippen dat oplevert. Vervolgens wordt een vergelijkende analyse gemaakt van de zes interviews, waarbij gekeken wordt naar aspecten van continuïteit en verandering, naar patronen en rituelen, maar ook naar overeenkomsten en verschillen in de Maria-beleving tussen de zes vrouwen. Als ordeningsprincipe wordt daarvoor het derde deel (vanaf: Heilige Maria, Moeder van God) van het Weesgegroet gebruikt.

In hoofdstuk vier wordt eerst gekeken welk beeld mensen in de loop van de geschiedenis van Maria hadden en welke opvattingen de (katholieke) kerk over Maria had. Ook worden de feministische opvattingen over Maria uiteengezet en wordt gekeken hoe deze theologisch kunnen worden geduid (Johnson 2003, Halkes 1981, 1984, Schillebeeckx & Halkes 1992, Radford Ruether in: *NDCT* (1983), Gössmann & Schottroff in *WFT*, 2002 e.a.).

Ten slotte wordt in hoofdstuk vijf besproken hoe het geleefd geloof van de respondenten zich verhoudt tot de officiële leer van de katholieke kerk met betrekking tot Maria en opvattingen van de feministische theologie over haar. Ook worden enkele aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek. Voorts wordt besloten met een evaluatie.

3. Verantwoording (van het onderzoek en van de titel)

De titel van deze thesis is: 'Geleefd geloof met Maria'. 'Geleefd geloof' is een belangrijk thema binnen de praktische theologie (PT). Hiernaar is de laatste jaren veel onderzoek gedaan, o.a. door Ganzevoort en Roeland (2014). Zij beschrijven welke de praktijken zijn van gepraktiseerd geloof en hoe de respondenten hun geloof verwerkelijken in de praktijk van alledag. De auteurs focussen op wat mensen doen in hun geloofspraktijk, hoe hun geloofservaringen zijn en niet hoe en of ze leven volgens de geïnstitutionaliseerde religie (2014, 91-93). Het geleefde geloof is ook het onderzoeksveld dat ik ga exploreren. Naar de 'alledaagse' geloofsbeleving van oudere protestantse vrouwen is kwalitatief onderzoek gedaan door Bons-Storm (2000). Ook is onderzocht hoe het geloofsleven van meisjes en vrouwen van diverse denominaties zich heeft ontwikkeld (Slee, e.a. 2013). Een fenomeen echter waar nog geen onderzoek naar verricht is, is naar het geloofsleven m.b.t. Maria bij de oudere katholieke vrouw. Anders dan in het katholicisme, is de plaats die Maria inneemt binnen het protestantisme zondermeer klein te noemen. Aangezien Maria een vrouwelijk symbool is, is dat alleen al reden genoeg om de geloofsbeleving van de oudere katholieke vrouw met betrekking tot Maria, als moeder van Jezus, te onderzoeken. Er is bovendien genoeg bronnenmateriaal beschikbaar om een dergelijk onderzoek te doen en om op theoretisch vlak bij aan te sluiten.

In dit onderzoek is in hoofdstuk twee een paragraaf gewijd aan hoe de respondenten hun geloof beleefden en beleven. Op welke manier krijgt het geleefd geloof met Maria vorm? Hoe zien de vrouwen Maria en hoe zie je dat terug in hun leven? In welke praktijken (lees ook: rituelen) mondt dat uit?

In dit onderzoek is ervoor gekozen om vrouwen te interviewen die ouder zijn dan 75. Deze levensfase maakt volgens Erikson deel uit van de late volwassenheid, die begint tussen het 55^e en 65^e levensjaar en die duurt tot aan de dood. Deze late (en laatste) levensfase beweegt zich tussen twee uitersten, aldus Erikson, tussen wanhoop en integriteit. Het kernbegrip van deze laatste levensfase is wijsheid (1977, 112-114). Deze indeling in levensfases past ook bij de geloofsstadia, zoals uitgewerkt door praktisch theoloog James Fowler. De vrouwen van mijn doelgroep scharen zich onder het zesde stadium van *Universalizing Faith*. Fowler karakteriseert deze groep als de groep die leeft alsof het koninkrijk van God al een feit is (1995, 199-213). Bij vrouwen van deze leeftijdsgroep, in de avond van hun leven, is de Maria-devotie vaak nog sterk aanwezig. Het is ook 'een wat stille groep in religie, ondergeschikt aan de mannelijke, patriarchale dominantie' (Watling 2002, 515). Het feit dat er naar hun (geloofs)verhalen wordt geluisterd, dat er begrip wordt getoond voor hun beleving van de geloofspraktijk en rituelen, kan van belang zijn voor pastores, geriaters, huisartsen, verpleegkundigen en begeleiders in de ouderenzorg en het ouderenpastoraat.

1. De opzet van het onderzoek

1.1 Inleiding

Riet Bons-Storm, emerita hoogleraar Vrouwenstudies en Pastoraat, richtte zich op de geloofsbeleving van een dertigtal oudere protestantse vrouwen met wie zij diepte-interviews hield, waarbij haar centrale vraag was hoe de geloofswerkelijkheid van deze vrouwen was ten aanzien van 'God, Jezus, vergankelijkheid, sterven en dood (2000). Vergelijkbaar onderzoek naar de geloofsbeleving van oudere katholieken is er, voor zover bekend, niet. Hier ligt dus zeker een niche voor onderzoek. Mijn onderzoek naar de geloofsbeleving van een aantal oudere katholieke vrouwen in Twente en hun beelden van Maria, is een aanzet om in deze leemte te voorzien.

Dit hoofdstuk gaat over 'geleefd geloof'. In het kader van de praktische theologie wordt er gereflecteerd op wat er beleefd (ervaren) wordt op het gebied van geleefd geloof. In de geleefde religie ligt de 'focus eerder op de alledaagse theologie van rituelen en praktijken dan op officieel geïnstitutionaliseerde religieuze tradities', aldus Ganzevoort en Roeland (2014, 91). De auteurs stellen dat 'de praxis refereert aan de praktijkvelden zoals zorg en gemeenschapsopbouw en aan handelingspatronen, ervaring en betekenis. Deze velden liggen niet alleen op religieus of specifiek christelijk terrein, maar hebben ook betrekking op een veel breder veld van spirituele en existentiële praktijken' (2014, 91). Doordat de concepten van praktijken en geleefd geloof niet zozeer de nadruk leggen op doctrines, maar focussen op wat mensen doen, komt de praktische theologie meer overeen met disciplines als antropologie, sociologie en media studies (2014, 93).

Zoals aangegeven is 'geleefd geloof' een belangrijk thema binnen de praktische theologie (PT), omdat dit thema dicht bij de belevingswereld van de gewone gelovige, dicht bij, in dit onderzoek, de vrouwen blijft. Dat is belangrijk met het oog op het pastoraat. Ganzevoort en Visser hebben een belangrijk boek geschreven over het pastorale gesprek. Een van de vragen die hierin behandeld worden luidt: 'Wat komt er aan de orde in de ontmoeting tussen pastor en gesprekspartner' (2014, 263)? De auteurs vragen zich hierbij o.a. af 'hoe de inhoud van deze gesprekken bijdraagt aan de ontmoeting tussen het levensverhaal van de gesprekspartner en het verhaal van God' (Ganzevoort & Visser 2014, 263). Riet Bons-Storm legt in haar interviews de focus op het geloofwaardig achten van de vrouw, dat wil zeggen dat de vrouw geloofd moet worden op haar woord. Bovendien wil zij per se als uniek individu benaderd worden en niet aangesproken als lid van de groep bejaarden. Dat leidt, aldus Bons-Storm, tot stereotypering en discriminatie van ouderen, alleen omdat ze oud zijn (2000, 37). Joan Erikson benadrukt zelfs dat ouderen genegeerd en over het hoofd gezien worden in plaats van bij de maatschappij betrokken te worden. 'Ouderen worden niet langer gezien als dragers van wijsheid maar als belichaming(en) van schaamte' (Erikson & Erikson 1997, 114). De maatschappij gaat,

helaas, bepaald niet respectvol met deze generatie om, aldus Joan Erikson (1997, 114).

1.2 Kort overzicht van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk geef ik, om te beginnen, een beknopt overzicht van het kwalitatief empirisch onderzoek dat verricht is naar het geloofsleven en de geloofsontwikkeling van vrouwen. De achtergrond van de onderzoeksmethode wordt kort geschetst en er wordt aangegeven in welke mate deze verschilt van de kwantitatieve empirische onderzoeksmethode. Vervolgens wordt de keuze voor een exploratief kwalitatief, empirisch onderzoek en de gehanteerde werkwijze toegelicht. Ten slotte wordt vermeld welke vrouwen zijn benaderd en op welke wijze.

1.3 Bestaande onderzoeken

Bij de opzet van het onderzoek naar de voorstellingen die oudere, katholieke vrouwen hebben van Maria, baseer ik me o.a. op het werk van drie feministische onderzoekers. In *'Kracht en Kruis'* onderzoekt Bons-Storm (2000) de geloofsbeleving en het geloofsverhaal van oudere protestantse vrouwen. Stevenson-Moessner in *'In her own time'* (2000), Slee in *'Women's Faith Development'* (2004) en in *'The Faith Lives of Women and Girls'* (2013) maken, in hun onderzoek naar de geloofsbeleving van vrouwen, gebruik van de kwalitatief empirische methode. De methode richt zich op de binnenwereld, ofwel het geleefde geloof van vrouwen, heeft oog voor het individu, het subjectieve, voor haar interne diversiteit en voor onderlinge verschillen. Deze methode is dus, in tegenstelling tot de kwantitatieve onderzoeksmethode, niet geïnteresseerd in algemeenheden, maar in bijzonderheden. Deze traditionele methode, die tot die tijd gebruikelijk was in de sociale wetenschappen en de praktische theologie, voldeed niet meer en stond aan forse kritiek bloot. Ze was veelal kwantitatief en gebaseerd op het belang en de problematiek van blanke, volwassen mannen uit de middenklasse met thema's als autonomie, onderscheid, afstand en macht. De onderzoeksresultaten van deze traditionele methode bestonden dan ook veelal uit getallen, statistieken en opsommingen. Slee hanteert een feministische onderzoeksmethode die recht doet aan de (geloofs)verhalen en (geloofs)belevingen van vrouwen (Slee 2004, 44). Er ontstaat een nieuw paradigma. In de feministische methodologie is de ervaring van vrouwen én bron én norm. Dit is het materiaal en het bewijs waarop de theorie is gebouwd. Slee's methode is gebaseerd op epistemologische principes enerzijds en een pragmatische benadering anderzijds. Onderzoek gaat niet langer óver vrouwen, maar wordt gedaan dóór en vóór vrouwen in een meer interactieve benadering, het interview waarin de vrouw haar geloofsverhaal vertelt (Slee 2004, 44). Deze methode heeft ook een therapeutische werking waardoor de vrouw in haar kracht (*empowerment*) komt te staan. Dat kan leiden tot genezing, tot heling. Ze kan het gevoel krijgen dat zij het verschil maakt in de wereld. Dat is bevrijding. (Slee 2004, 48-60).

Op deze wijze is, o.a. in de feministische methodologie, het een-op-een diepte-interview ontstaan. De doelgroep wordt bepaald, er wordt een afspraak gemaakt met de vrouw om bij haar thuis een interview af te nemen. Dit interview wordt vervolgens op band opgenomen en getranscribeerd. Slee en Bons-Storm (2000, o.a. 31-33) merken op dat het houden van een dergelijk interview zwaar en zeer tijdrovend is. Toch is dit het waard, want het biedt vrouwen de mogelijkheid te reflecteren op zichzelf, op hun leven en op hun (geloofs)ontwikkelingen. In de volgende paragrafen wordt ingegaan op de specifieke kenmerken van de feministische onderzoeksmethode, zoals die mede is toegepast door de drie genoemde onderzoekers, Bons-Storm, Stevenson-Moessner en Slee.

1.3.1 'Kracht en Kruis'

Waar Bons-Storm kwalitatief, empirisch onderzoek doet naar de levens- en geloofsverhalen van oudere, protestantse vrouwen (2000), heeft mijn (exploratief) onderzoek betrekking op de geloofservaringen van (een aantal) oudere katholieke vrouwen. Meer specifiek gaat dit onderzoek over de voorstellingen die deze vrouwen zich maken van het religieuze vrouwbeeld bij uitstek, Maria. Bons-Storm biedt zinvolle informatie over het houden van open interviews en over hoe je een interview kunt beginnen. Zij was gewoon haar interviews te beginnen met de vraag 'Hoe bent u geworden wie u nu bent.' Op de tegenvraag: 'Waar moet ik beginnen?' antwoordde Bons-Storm steevast: 'Bij het begin' (Bons-Storm 2000, 17). Het lijkt een onbelangrijk detail, maar zo'n vraag, zo was haar ervaring, haalde altijd het levensverhaal van de vrouwen naar boven en gaf zicht op hun geloofsbeleving.

1.3.2 Vóór en dóór vrouwen

Slee wijst op het belang dat vrouwen zich, tijdens het interview, op hun gemak voelen. Daarom worden de interviews thuis afgenomen in de eigen vertrouwde omgeving. Als onderzoekster, aldus Slee, moet je de geloofsverhalen van de vrouwen voorop stellen (Slee 2004, 46). De vrouwen behoren te worden bevestigd en ondersteund in hun verhaal. Onderzoekster en respondent staan in een non-hiërarchische verhouding tot elkaar van wederzijdsheid en empathie. In de scripts moet dan ook terug te lezen zijn dat je instemt met de respondent, kortom, dat je haar in haar waarde laat. Als je zeer voorzichtig en omzichtig te werk gaat, omdat je bang bent om mensen te kwetsen, neig je wellicht te veel naar perfectie in de omgang met de vrouwen. Slee waarschuwt dat een te perfectionistische houding tijdens het interview contraproductief kan werken. Wees niet bang om fouten te maken en accepteer dat je je respondenten misschien niet helemaal begrijpt (Slee 2004, 50-51). Het is van belang oog te hebben voor non-verbale communicatie. Luisteren doe je niet alleen met je oren, maar met heel je lichaam. Je kruipt als het ware in de huid van de vrouw (Slee 2004, 58). Houd ook rekening met de (zeer hoge) leeftijd van de vrouwen. Soms hebben zij zo weinig leeftijdsgenoten dat er (bijna) niemand meer is die haar nog kennen. Met wie kan zij nog delen wat er vroeger in haar leven is gebeurd, of erger nog, wie is er nog in haar geïnteresseerd (Bons-Storm

2000, 19-20)? Auteurs van het boek “*In her own time*” beschrijven op verschillende wijze de moeilijkheden die elke levensfase, in dit geval de late volwassenheid, met zich meebrengt (Glaz in: Stevenson-Moessner 2000, 227; Erikson 1997, 61). Hiermee is in de interviews rekening gehouden.

1.4 Hoe ziet het onderzoeksontwerp eruit?

In dit onderzoek is, zoals gezegd, gekozen voor een exploratief en kwalitatief, empirische onderzoeksmethode. In totaal zijn zes, diepte interviews afgenomen bij zes katholieke vrouwen in de leeftijd van 75 jaar en ouder.

De vorm

Het onderzoek is beperkt van omvang. Om te beginnen is een proefinterview afgenomen, dat is uitgeschreven (getranscribeerd) en vervolgens geanalyseerd. Dit interview is met de scriptiebegeleidster geëvalueerd. Op basis hiervan zijn de vragen aangepast en bijgesteld voor de overige vijf interviews. Ervaringen tijdens elk interview zijn vervolgens meegenomen in elk volgend interview. Bij kwalitatief, empirisch onderzoek gaat het om interviews met de volgende kenmerken. Ze zijn *open-ended* en hooguit semi-gestructureerd om te voorkomen dat de vrouwen te veel afwijken (lees: afdwalen) van het onderwerp. Als dat het geval was, dan vond enige sturing en bijsturing plaats. In beginsel stelde ik de vrouwen open vragen en liet hen vrijelijk aan het woord over hun levensverhaal. Als zij dit te bedreigend vonden - en dat deed zich met enige regelmaat voor - dan had ik gerichte vragen achter de hand om door te vragen (zie bijlage 3 met interviewvragen).

De voorbereidingen

Omdat nogal wat oudere vrouwen in zorginstellingen wonen heb ik, om te beginnen telefonisch en later per e-mail contact gezocht met een coördinatrice van de zorginstelling, waar mijn moeder een aantal jaren heeft gewoond. Zij wilde meewerken aan het vinden van respondenten en via haar heb ik in de instelling een brief verspreid. Hierin legde ik het doel van het interview uit en schreef dat het ging om individuele interviews van één à anderhalf uur. In eerste instantie leverde deze actie drie respondenten op, maar een van hen kwam daar later jammer genoeg op terug. Daarop heb ik de pastor die enkele kerken hier in de regio onder zijn hoede heeft, benaderd met de vraag of hij nog enkele kandidaten voor mijn onderzoek kende. Deze vraag heeft nog enkele respondenten opgeleverd. De vrouw van het proefinterview had ik al eerder benaderd.

Soms hadden de vrouwen geen aansporing nodig om over hun (geloofs)belevingen of (levens)verhalen te vertellen. Maar als dat niet het geval was, stelde ik de vrouwen om te beginnen een aantal algemene vragen. Het betrof vragen over hun geboortedatum en geboorteplaats, de gezinssituatie waar ze uit kwamen, welke plaats ze in het gezin hadden, het beroep van de ouders, het eigen beroep en de

hoogst genoten opleiding. Verdere gegevens van de vrouwen kwamen in de meeste gevallen wel in het interview naar voren.

De interviews

In een enkel geval zette ik de band, tijdens het interview stil, wanneer de vrouw daar zelf om vroeg of wanneer ik vermoedingsverschijnselen bij haar dacht waar te nemen. Elk interview startte met een korte introductie, waarin ik uitlegde wat het doel was van het onderzoek en vertelde dat ik graag met haar wilde praten over de betekenis die Maria heeft in haar geloofsleven. De beginvraag was zo geformuleerd dat die opening bood aan de vrouwen om hun levensverhaal te vertellen. Als ze niet wisten waar ze moest beginnen, vroeg ik wie hun ouders waren. Soms begon ik met de vraag om welke reden zij in een verzorgingstehuis of seniorenwoning kwamen wonen. Ook deze vraag leverde dan het begin op van een levensverhaal. Een van de interviewvragen was stevast hoe de vrouw de beelden van Maria in het verleden heeft beleefd en hoe zij die nu, op latere leeftijd, beleeft. Van de interviews werd - met goedkeuring van de respondenten - een geluidsopname gemaakt, die ik vervolgens heb getranscribeerd. Alles wat gezegd werd, inclusief alle ah 's en eh 's zijn letterlijk weergegeven. Pauzes en stemmingen zijn zo mogelijk ook verwerkt in de transcripties. De vrouwen kregen de weergave toegestuurd met de vraag het te lezen en waar nodig en relevant te verbeteren. Zij konden desgewenst ook passages weglaten. Het is verder toegezegd dat zij, als ze daar prijs op stellen, een samenvatting van het onderzoek kunnen ontvangen.

Van het interview is vervolgens een kleurenanalyse op vier gebieden gemaakt naar analogie van Slee (2004, 58). De titels die de vrouwen aan Maria geven zijn gemarkeerd, net als de thema's die ze aansnijden, waarbij met name is gekeken naar de beelden, metaforen en symbolen die ze gebruiken. Vervolgens zijn de rituelen en gewoontes van de vrouwen met betrekking tot Maria aangegeven en de situaties waarin ze Maria aanroepen.

In een daarop volgende fase zijn de interviews gethematiseerd, geanalyseerd en met elkaar vergeleken met het doel een of meer rode draden in de diverse verhaallijnen te ontdekken. Uit deze analyses werden ten slotte operationaliseerbare begrippen gedistilleerd, waarna deze met elkaar werden vergeleken om te komen tot de uiteindelijke bevindingen van het onderzoek.

1.5 Conclusie

Op basis van het werk van Slee, Bons-Storm en Stevenson-Moessner is gekozen voor een kwalitatief, empirisch onderzoek om een beeld te krijgen van de geloofsbelevingen van oudere katholieke vrouwen. Het leverde geloofsverhalen en -belevingen op waarin het niet ging om dagelijkse rituelen e.d., zoals vaak het geval is in traditionele onderzoeken, maar om verhalen met een intrinsieke waarde. Verhalen die meer recht doen aan de innerlijke wereld van de respondenten. Deze

methodologie heeft het voordeel dat dicht bij de geloofsbelevingen van de vrouw wordt gebleven, dat er oog is voor verschillen, voor diversiteit, voor het bijzondere dat de vrouwen in hun levensverhaal vertellen.

2. De interviews

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven van de interviews met de zes vrouwen, waarbij recht gedaan wordt aan zowel de inhoud van de interviews als aan de ondervraagde vrouwen.

Elke samenvatting bevat een viertal onderdelen. Van elke vrouw wordt eerst een algemene beschrijving gegeven met feitelijke gegevens, zoals leeftijd, burgerlijke staat en hoe zij op het moment van het interview woont en leeft.

Daarna volgt een korte 'zakelijke' levensloop van de respondenten. Van één vrouw, Ida, is de levensloop langer uitgevallen dan die van de andere vrouwen. De reden is dat zij in haar geloofsleven een switch heeft gemaakt. Deze verandering is een dermate groot onderdeel van haar leven – en dus niet alleen van haar geloofsleven – geworden, dat het verslag van haar leven meer ruimte vergde.

Vervolgens komt het geloofsleven van de vrouw aan de orde, waarin de aandacht vooral gericht is op de rol die Maria speelt in de verschillende fases van haar leven. Daar waar relevant en/of illustratief bevat het verslag letterlijke citaten uit de interviews.

Het laatste onderdeel van elke samenvatting draagt als titel 'geleefd geloof'. Voor elke vrouw is een *conceptmap* gemaakt, zoals beschreven door Attride-Sterling (2001, 386-405). Zij stelt dat indien kwalitatief onderzoek inderdaad zo betekenisvol en zelfs noodzakelijk is om verkregen data op een methodische manier te onderzoeken, je daar dan de benodigde hulpmiddelen bij zou verwachten, '*but unfortunately there is a regrettable lack of tools available to facilitate this task*' (2001, 386). In de door haar beschreven netwerkstructuur (2001, 388), die er uitziet als een spinnenweb, begin je thematisch van buiten naar binnen te analyseren in zogenaamde '*basic themes*', thema's van de laagste orde. Vervolgens werk je successievelijk van buiten naar binnen naar de kern van het web en kom je uit op een tweede stap, de '*organizing themes*'. Deze '*organizing themes*' vertonen onderling al meer gelijkenissen dan de voorgaande '*basic themes*'. De '*organizing themes*' van de zes vrouwen zijn: Moeder Maria, leidsvrouw, relatie (met Maria), mystieke ervaring, geloof en Middelaars of voorspreekster. Als de spin in het web, kom je uiteindelijk uit in het midden, bij het '*global theme*'. Dit '*global theme*' vormt het gemeenschappelijke kernthema. In dit onderzoek is dat 'geleefd geloof'.

De functie van deze paragraaf is tweeledig. Zij biedt in de eerste plaats een samenvatting van het 'geleefd geloof met Maria'. De rituelen, die de vrouwen ter ere van Maria uitvoeren worden beschreven, maar ook de grondthema's ('*organizing themes*') die te herkennen zijn in hun denken en spreken over Maria. Ook wordt, geïllustreerd met citaten uit de interviews en voor zover de gesprekken daarover

uitsluitseel geven, vermeld hoe zij praten over het sterfbed van naasten, hoe zij hun eigen heengaan voor zich zien en welke gedachten zij zich daarover gevormd hebben. Hierbij moet vermeld worden dat slechts twee vrouwen expliciet verslag doen van hoe ze hun overgaan naar de andere wereld (de hemel) voor zich zien, namelijk Joanneke en – zij het in minder duidelijke bewoordingen - Carry.

In de tweede plaats vormt deze paragraaf de opmaat naar hoofdstuk drie waarin de verkregen data worden geanalyseerd.

2.2 Dineke

2.2.1 Huidige situatie

Dineke, 78 jaar, geboren op 11 februari 1938, woont sinds 2005 met haar man Harry in een appartementencomplex, geschakeld aan Huize Sint Jacobus te O. Zij en haar man maken nog een fitte indruk. Afgezien van de Tafeltje-dekje-maaltijd die ze thuisbezorgd krijgen, doen ze nog alles zelf. Dineke verzorgt het Mariakapelletje dat in de buurt van het appartementencomplex staat. Zij verzorgt en ververscht er regelmatig de bloemen en vult de kaarsen aan. Wel geeft ze aan dat ze, na een CVA (beroerte) een jaar geleden, gauw vermoeid is, met uitzondering van 's morgens vroeg en na haar middagdutje.

Mariakapelletje in De Lutte

2.2.2 Levensloop

Dineke wordt in Twente geboren op een boerderij in een groot, katholiek gezin met elf kinderen. Zij is het vierde kind en eerste meisje. Ze heeft, naar eigen zeggen, een goede jeugd gehad. Ze volgt de lagere school bij de zusters. Na een jaar op de Huishoudschool gezeten te hebben, krijgt ze de kans om de Mulo te doen met als doel om daarna de verplegersopleiding te volgen. Hoewel ze ervan droomt om in de missie, bij haar tante, te gaan werken, komt hier niets van omdat ze haar echtgenoot Harry op diezelfde verplegersopleiding tegenkomt. Zij is dolgelukkig met hem, en hij ook met haar, hoewel ze bij haar thuis niet zo blij met hem schijnen te zijn vanwege het feit dat hij –in een vrouwenberoep- haar wellicht niet goed genoeg zou kunnen onderhouden. Het stel trouwt en krijgt in vijf jaar tijd drie kinderen, Eline, Leon en

Rob, Dineke en Harry droomden ervan om zeven kinderen te hebben. Die wens gaat helaas niet in vervulling. Na de geboorte van hun tweede kind krijgt Dineke twee miskramen. Dan komt Rob ter wereld. Hij blijkt het Syndroom van Down te hebben en sterft reeds na zeven maanden. Harry en Dineke verwerken de dood van hun jongste kind elk op eigen wijze. Dan raakt Harry door zijn nieuwe baan als leidinggevende uit balans. Dineke roept de hulp in van Maria en het echtpaar komt samen goed door deze moeilijke periode.

Vervolgens besluit het echtpaar om drie kinderen, wier ouders waren omgekomen in een verkeersongeluk, aan te nemen. Hun zoon Leon is echter te jaloers op zijn nieuwe broertjes en zusje. Bovendien vordert de schenkende familie de kinderen terug om ze te plaatsen bij een kinderloos echtpaar uit de eigen familiekring. Het huwelijk van Dineke en Harry blijft ondanks alle tegenslag toch goed, ook op seksueel gebied. Meer tegenslag teistert het echtpaar. Hun dochter Eline wordt ernstig ziek, ze blijkt een melanoom te hebben. Zij hoopt nog op een wonder, maar genezing blijft helaas uit en een chemokuur als laatste redmiddel wordt haar fysiek te zwaar. Gelukkig komt Eline dicht bij haar ouders te wonen in de laatste paar weken van haar leven. Begin 2010 overlijdt zij aan de gevolgen van haar ziekte.

2.2.3 Geloofsleven

Dineke steekt van wal over haar geloofsopvoeding en over de belangrijke rol die Maria al in haar jonge leven speelde. Zij geeft meerdere voorbeelden van de Mariaverering, zowel in haar jeugd als in haar volwassen leven. Enthousiast vertelt ze hoe opa veelvuldig rozenkransen bad en welke invloed dat op haar had. Het vormt een rode draad in haar levensverhaal. Ze neemt het bidden van de rozenkrans over van opa. Aan het sterfbed van haar vader begint zij, geheel in de traditie van haar opa, een rozenkrans te bidden. In de zware periodes in haar leven (zie 2.2.2) ontvangt Dineke veel hulp en kracht van Maria. Zo bidt ze de rozenkrans bij het sterfbed van haar dochter Eline. Ze plaatst Maria in perspectief van God de Vader. Ze beschrijft het lijden van Maria, toen zij haar zoon Jezus verloor en hoe ze zich in dat beeld van de lijdende moeder herkent.

2.2.4 Betekenis van Maria en praktijken rond de Maria verering

In haar jeugd

Al vroeg neemt Maria in haar leven een bijzondere plaats in. Zij volgt de lagere school bij de zusters en laat zich leiden door de zorgende Moeder Maria. De Mariaverering heeft ze, zoals gezegd, voornamelijk van haar rozenkrans biddende opa meegekregen. Dat beeld heeft haar nooit meer losgelaten, of beter gezegd, ze genoot van alles wat met Maria te maken had. Als kind had Dineke al een eigen Mariabeeld. Zij beschrijft hoe zij Maria vereert en door wie zij daartoe aangespoord was.

D: [...] omdat ik als kind van 4 jaar op een boerderij wonend en een prachtig stukje grond had (*slikt*) met veel bomen, en dan had ik een boom bestempeld... ook al met andere zusjes en ik was, denk ik, toch nog eerste klas lagere school dat ik mijn eigen sigarenkistje van vader pakte en daar een prentje in deed... en dan Maria steentjes en bloemetjes bracht. En daar begon het mee. En o wee, als iemand daar te veel rommel bij zette. Het was altijd precies wat bij Maria hoorde en eh nou... waarom eigenlijk? Ik had geen oma maar wel een opa die heel veel zat te bidden met zijn rozenkrans, maar ik zelf vond ehm... zo Maria zoals de plaatjes... via de plaatjes van Moeder met dat Kind op de arm en dat zórgen.

In haar (jonge) moederschap

Harry en Dineke verwerken de dood van hun jongste kind Rob elk op hun eigen wijze. Als Harry erg bezig is met het verwerken van het verlies, roept Dineke de hulp in van Maria en met Maria's hulp kan zij het verlies uiteindelijk goed verwerken.

D: Ja, ik moet steeds denken van pech en geluk die hebben steeds samen gewerkt bij mij... dus ik had pech en verdriet, maar van de andere kant had ik toch wel weer een M-M-Maria die mij door...nou ja, door gewoon te bidden [...]

In haar huidige levensfase

Dineke blijft haar hele leven hulp zoeken bij Maria, zeker ook tijdens het ziek- en sterfbed van hun dochter Eline. Haar verering van Maria draagt ze over op haar dochter die, in de hoop op genezing, op bedevaart gaat.

D: En toen ging ze, geloof ik, teveel denken van... ik wil zo graag nog die hóóp! Ik wil contact met de engelen en ik heet Engelina Maria en dat vond ze heel belangrijk... dat zij díe naam had: Engelina Maria....."Ik ga de engelen aanroepen en Maria! [...]. Dus ik kom genezen terug.... We zullen zien.... er gebeuren meer wonderen!" [...] Wij waren inmiddels wel een keer in Lourdes geweest en ze had wel eens van Lourdes gehoord, maar zij dacht, ik ga geen Lourdes doen, maar ik ga die reis maken en elke dag heb ik een gebed met Maria en dat weet ik zeker....! Ze zullen nog eens opkijken als ik terug kom dan,... dan ben ik genezen, (maar) [...] dat was niet zo.

In de laatste levensdagen van Eline bezoekt Dineke, samen met haar dochter, veelvuldig de Mariakapel, waarvoor zij tot op heden de zorg heeft. Ze vertelt:

D: ... en toen zei ze (Eline) alsmaar tegen mij: 'Wist je mama, als je die Maria aankijkt met Kind dat die (Maria) wat terug zegt? Die blik die verandert. Je ziet Maria's beeld aan... je denkt dat is gewoon een stenen beeld, maar dat ís niet zo. Maria die gaat van binnenuit wat zeggen tegen je!'

Nou ja, dan zei ze tegen haar van ehm... 'Eline, je mag niet treuren, van eh... jij hebt zoveel liefde in je! Je geeft die liefde wel door en Ik zal je wel he-he-helpen. Je hoe-hoeft het niet alleen te doen. [...]

En datzelfde dat heb ik ook en dat moet ik toegeven, dan kom ik voor die Maria en eventjes daarna me helemaal afzonderen van dingen om me heen... dan hoor ik ook geen auto of niks,.. dan ben ik even alleen met Maria. Nou ja, van... Maria bij jou kan ik alles kwijt.... wat ik niet kan zeggen met woorden.

Op mijn vraag wat Maria in die tijd voor haar betekende, antwoordt Dineke:

D: Ja ik moet eigenlijk zeggen een soort vriendin. Onze Paus die zei eens een keer: 'Onze Maria die is Mama voor mij'. Voor mij is ze eigenlijk een hele goede vriendin, maar dan op een hele hoge voet.... dat je haar nauwelijks durft aan te raken, want dat zij zo dicht bij Jezus is, onze lieve Heer, dat zij ons ons hele leven kan blijven dragen! Want ik vond het eigenlijk ondraaglijk, toen Eline eigenlijk doodziek was, in het hospice was en daar niet wilde liggen... want dan ben je radeloos! Je kunt het eigenlijk niemand zeggen, maar het eerste wat je dan doet is naar de Mariakapel en dan aan Maria vertellen,... vertellen nou ja, ze is eigenlijk helemaal de kluts kwijt en wat moeten we nou? [...] en dan kon ze alleen maar zeggen: Mama, ik wil graag hebben dat je gaat bidden met mij....

Zij bidden dan samen de geloofsbelijdenis. Dineke gaat nog even door op de titel 'mijn vriendin' die ze aan Maria geeft. Zij herkent zich in Maria doordat Zij haar zoon ook gedragen heeft, maar ook heeft zien sterven aan het kruis. Ze beschrijft dit als volgt:

D: Maria is mijn vriendin, omdat ze dichtbij staat... ja ja...[...] ze staat heel hoog.... Ik zie 't toch wel als een Moeder die Jezus heeft eh... gedragen met eh...Kerstmis... [...] en die gewoon eh...samen eigenlijk ehm... ehm... samen gestorven... (*hapert en komt moeilijk uit haar woorden door de impact die dit op haar heeft*)....Zij heeft ook een zoon... gestorven aan het kruis gehad, en ik heb een dochter gehad die is overleden, dus zij heeft Hem af moeten staan.....Nou ik heb dezelfde ervaring...die pijn! [...] En dan denk ik eigenlijk, ja,.... Maria, Gij hebt, je hebt Jezus gedragen en eh... je hebt Jezus aan het kruis gehad eh... die die die pijn... die is wel tien keer erger dan mijn pijn maar jij weet eh... gewoon wat het voelt om eh...om dát dat te moeten ervaren en mee te dragen eh...[...] op je schouders.

Dineke geeft Maria de titel Vredestichter. Maria is, volgens Dineke, Moeder van alle mensen.

D: wanneer iemand met zijn ogen helemaal naar binnen gekeerd is Ik denk... goh, kan ik het zeggen, hè, dat ze kan bidden?....Dat hoeft geen Maria of Weesgegroet, maar dat ze moet bidden....Maria (*object/subject*) heeft iedereen! Niet alleen degene die katholiek is of gedoopt Maria (*subject*) heeft ie-ie-ie-iedereen (*object*) in, in, haar handen. [...] Maria die heeft van de hemel uit het overzicht dat,... elk mens is het waard om gewoon heel kostbaar te zijn [...] en beschermd te zijn...

Het lijkt wel alsof Maria voor haar belangrijker is dan God:

D: Nou eh...God is Onze Vader maar een moeder,Maria is onze Moeder en die Moeder die heeft doordat ze het Kind heeft gedragen en wij allemaal kinderen zijn van God ...dus heeft zij de zorg eigenlijk voor al die kinderen. Dát wil ze voornamelijk doen en wij moeten leren om dus met haar hulp te leren accepteren dat er dus eigenlijk ándere mensen zijn en dat wij niet alleen aan onszelf mogen denken.... mensen om ons heen, ook al zijn die ogen doods en niets uitdragend.....jij moet proberen om de wereld draagbaar te maken...[...] daar help je aan mee door ze te begroeten.... gewoon met een glimlach, soms kun je niks zeggen, alleen maar 'mooi weer' of zo...[...] een soort Ave, Wees gegroet en ik doe ook heel graag zo (*maakt knikkend*

gebaar) en ik heb ook gezien aan buitenlanders, hoe zij dat gewoon waarden..... en ik kan hun taal niet spreken en dan doe ik gewoon zo (*maakt weer knikkend gebaar*) en eh...dat snappen ze allemaal!

2.2.5 Geleefd geloof

De rituelen die Dineke en haar man Harry beoefenen worden prachtig weergegeven in het volgende citaat, een schoolvoorbeeld van 'geleefd geloof' zoals beschreven door Ganzevoort en Roeland (2014, 91). De tegenstelling tussen 'geleefd geloof' en de nadruk op doctrines of religieuze en theologische concepten, komt hierin duidelijk naar voren:

D: Ik bedoel nou gewoon de Mariafeestdagen..... en dagelijks thuis, altijd een Mariabeeld een plekje geven in je huiskamer, kaars erbij, en elke stap 's morgens.... en Harry trouwens ook wel, alleen had hij zondags geen behoefte meer naar de kerk..... Harry ging zich omkeren en die had, die had na al die jaren in één keer, weet je wel, tóch problemen met naar de kerk gaan en hij vond ook bij zijn broers (*heerrooms*) geen troost....

Dineke laat zich uit over de gebeden en gebruiken in de volgende drie citaten:

D: Ik had geen oma maar wel een opa die heel veel zat te bidden met zijn rozenkrans, maar ik zelf vond ehm zo Maria zoals de plaatjes... via de plaatjes van Moeder met dat Kind op de arm en dat zórgen.

D: ...maar van de andere kant had ik toch wel weer een M-M-Maria die mij door...nou ja, door gewoon te bidden, ik hoefde eigenlijk alleen maar gewoon te bidden, een rozenkrans te bidden, of vaker alleen maar naar de kapel te gaan een kaars aansteken. Ik heb nooit lange verhalen gehouden bij Maria... gewoon wel mooie gebeden vaak opgeschreven...

D: Maar al je pech eigenlijk, ik hing het aan de kapstok eigenlijk op.... van eh... Nou, U moet me wel helpen, want ik weet niet hoe het komt, maar alléén kan ik het niet! Dan hoefde ik alleen eigenlijk een schiet schietgebedje te doen en dan kon ik er gewoon weer tegenaan....

(Op de vraag wat ze dan bidt, antwoordt Dineke als volgt):

D: En dan bid ik gewoon eigenlijk mijn eigen woorden van even kijken.... hoe is het ook alweer... 't makkelijkste...van eh: "Onze lieve Moeder van de Heer, ik red het een keertje niet weer". Nou en dan ging ik een paar Weesgegroetjes bidden (haha) en dan wist ik er ook altijd nog anderen erbij te betrekken van....eh gewoon: "Onze lieve Heer, ik red het een keertje niet weer" dan wist ik wel... dan moet je niet ongeduldig zijn, maar dan komt het wel goed.

Voor Dineke is Maria in de eerste plaats moeder, de alom aanwezige moeder van alle mensen, in haar bewoordingen Onze Moeder. Zij is de moeder van Jezus, maar ook de moeder van God. In haar uitspraken laten zich vier '*organizing themes*' herkennen, 'Moeder', 'onze Moeder', 'het geloof' en 'mijn vriendin'. Maria is vredestichter die zich ontfermt over haar kinderen en ervoor zorgt dat alles uiteindelijk goed komt. Zij biedt hulp en troost, waar nodig, en zij is genadig. Maar Maria is ook háár moeder. De vrouw die er altijd is wanneer je haar nodig hebt, die

zorgen wegneemt en geborgenheid biedt. Maria is voor haar Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand.

Onze Lieve Vrouw van Altijddurende bijstand

De laatste tijd is het epitheton 'Moeder' voor haar niet genoeg. Maria mag door het vertrouwen dat zij geniet zelfs een vriendin voor haar heten, met wie ze dagelijkse noden, maar ook intiemere zaken bespreekt. Zij biedt een luisterend oor en troost. Dineke vertrouwt mij toe:

D: Ja, wat is (*Maria*) dan voor mij? Ja, ik moet eigenlijk zeggen een soort vriendin. [...] Voor mij is ze eigenlijk een hele goede vriendin, maar dan op een hele hoge voet.... dat je haar nauwelijks durft aan te raken, want dat zij zo dicht bij Jezus is, onze lieve Heer, dat zij ons ons hele leven kan blijven dragen! Want ik vond het eigenlijk ondraaglijk, toen Eline eigenlijk doodziek was, in het hospice was en daar niet wilde liggen... want dan ben je radeloos! Je kunt het eigenlijk niemand zeggen, maar het eerste wat je dan doet is naar de Mariakapel en dan aan Maria vertellen,... vertellen nou ja, ze is eigenlijk helemaal de kluts kwijt en wat moeten we nou? Nou ja en toen heeft ze toch nog 3 maanden geleefd en 3 weken hier in de A.weg dat ze overleed. Nou ja en dat was zo dichtbij; dan had ze dagen dan heeft ze alleen maar overgegeven en dan kon ze alleen maar zeggen: Mama, ik wil graag hebben dat je gaat bidden met mij..... en dan moest je in een keer een gebed doen met Eline en dan kon ik eigenlijk alleen maar heel gemakkelijk zeggen: '(*bidt heel vlug*) Ik geloof in God de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde.' En dan kon ze zó de hele...[...] Ja, het Credo... Dat vond ze zo mooi. Keer op keer, tot het laatste toe.

Dineke vervolgt haar verhaal over het sterfbed van Eline:

D: En wij waren er ook bij dat ze, maar afijn en eh tot het laatste uur, onze Leon was erbij en onze kleinkinderen, vier kleinkinderen, dus Eline die was.... en dat heeft ze denk ik niet meegekregen en toch denk ik tot het laatste toe, hè, en dat wij hebben alleen maar

Weesgegroetjes (*ze is nu heel geëmotioneerd*) gebeden; de rozenkrans met Maria en iedereen kon dan gewoon meedoen...

Op mijn vraag welke zin in het Weesgegroet haar het meeste aanspreekt, antwoordt ze:

D: Ehm....Even kijken.....

Wees gegroet, Maria, vol van genade.

De Heer is met U.

Gij zijt de gezegende onder de vrouwen,

En gezegend is Jezus, de Vrucht van Uw schoot.

(Ze vergist zich even [...] en bidt weer verder)

Bid voor ons, zondaars,

Nu en in het uur van onze dood. Amen.

(Nu komt haar antwoord op mijn vraag) O ja, die laatste zin. Nu en in het uur van onze dood.

[...] En dat kon je dan in één keer zeggen en soms dan was je gewoon bang van 'Oh, ik kan het niet meer en dan had je er een stuk of tien achter elkaar gedaan en dan denk je, nou weet ik het niet meer. Weesgegroet, Maria (*haar stem breekt nu van emotie*).... En als je dan een keer begon weer, dan ging die ander weer verder en dan gaat het vanzelf.

Maria is voor Dineke de moeder die altijd voor je klaar staat, zowel in alledaagse zaken als bij geboorte en dood, en ook als moeder van alle mensen, hen stil groetende:

D: Ave, Wees gegroet en ik doe ook heel graag zo (maakt knikkend gebaar) en ik heb ook gezien aan buitenlanders, hoe zij dat gewoon waarderen..... en ik kan hun taal niet spreken en dan doe ik gewoon zo (maakt weer knikkend gebaar) en eh...dat snappen ze allemaal!

2.3 Joanneke

2.3.1 Huidige situatie

Als het interview met Joanneke plaatsvindt (november 2016) is ze 93 jaar. Zij is geboren op 3 juni 1923 en woont in Huize Sint Jacobus te O. Zij is een echte Twentse vrouw. Dat blijkt tijdens het interview, als ze tijdens het grootste deel, zodra ze enigszins aan mij gewend is, onvervalst Twents spreekt, wat ik in de transcriptie heb omgezet in het Nederlands. Ze is nog erg fit en bij de tijd en maakt op mij een opgeruimde indruk: het leven in Huize Sint Jacobus lacht haar nog altijd toe. Joanneke is moeder van vijf kinderen. Haar man is 33 jaar geleden overleden aan een longontsteking. Ze waren toen net 33 jaar getrouwd. Eigenlijk heeft ze nauwelijks nog herinnering aan haar man; ze is gewend om haar eigen boontjes te doppen en haar leven zelf vorm te geven. Ze sluit zich graag aan bij de activiteiten die georganiseerd worden voor de bewoners: bingo, rummikuppen, sjoelen en met mensen praten. In de dagen rondom het interview is ze erg druk met het opzetten van de kerststallen en het optuigen van de kerstbomen op diverse plaatsen in en om het huis. Daar heeft de verzorging geen tijd voor, terwijl Joanneke daar juist genoeg in scheidt. Ze heeft een heleboel kleinkinderen en ook vijf achterkleinkinderen met een zesde op komst. Dit wordt een jongetje en het zal rond de kerst geboren worden in Israël, waar ze in april van dit jaar nog op bezoek geweest is bij haar oudste kleindochter Margot.

2.3.2 Levensloop van Joanneke

Joanneke wordt in Twente geboren op een boerderij als oudste in een gezin van vijf kinderen (3 jongens, 2 meisjes). Haar vader was een boerenzoon en haar moeder een boerenmeid, d.w.z. zij was in dienst bij een boerenfamilie. Naar later bleek, burens van Joannekes vader. In de weilanden, bij het opdrijven van de koeien, ontmoeten de twee elkaar en de romance mondt uit in een huwelijk. Van haar broers en zussen leven alleen nog haar jongste zus en zijzelf. Ze geeft in bedekte bewoordingen weer dat het huwelijk van haar ouders niet vlekkeloos verlopen is vanwege *incompatibilité d'humeur* van de echtelieden. Joanneke vertelt over haar kindertijd en hoe haar broers en zussen verbaasd waren dat hun ouders überhaupt vijf kinderen hadden gekregen. Haar vader beschrijft ze als een rustige man die zijn immer haastige en onrustige vrouw vaak moet temperen. Dit karakterverschil bespeurt ze ook tussen haar jongste zus (aardt naar vader) en haarzelf (aardt naar moeder). Haar moeder karakteriseert ze als nogal kortaf. Ze werd snel kwaad en ze hield ervan om de vaart erin te houden. 'Allo, opschieten', zei haar moeder vaak. Dat zij een aardje heeft naar haar moeder beschrijft zij in het volgende fragment:

J: Nou, ik ben ook wel zo.....'Allo'. Vanmiddag met eten (*gezamenlijke warme maaltijd van de bewoners*) ook: 'Allo, schiet eens op. We willen bidden; we moeten bidden...'Ik moet nog weer aan de gang; ik moet nog weer de kerstboom opzetten en zo.' [...]

Joanneke is getrouwd met Bennie, die op vrije jonge leeftijd is overleden aan een longontsteking. Hoe hun huwelijk was, vertelt ze niet. Uit haar levensverhaal kan ik opmaken dat ze zich heel goed alleen redt. Ze is nog fit en heeft het naar haar zin in Huize Sint Jacobus. Joanneke heeft vijf kinderen in dezelfde samenstelling als in haar ouderlijk huis (3 jongens, 2 meisjes). Over haar oudste zoon vertelt ze dat hij moest trouwen, wat in die tijd (1987) nog als een schande werd ervaren. Joanneke, echter, reageert hier heel rustig, haast laconiek op. Zij lijkt vooral te zoeken naar oplossingen en beschrijft deze kwestie als volgt:

J: Ja, mijn zoon eh,...[...] mijn zoon is toen getrouwd... (*onverstaanbaar*)... ja mijn zoon was nog heel jong; dat was ook een nooduitgang (ha, ha)... dat ze moesten trouwen, zeg maar zo... Ik zeg, ik wil niet hebben dat ze komen wat niet zoveel is, ik zeg, ze komen bij mij in. En dat heb ik toen ook gedaan, ook. Ze hebben wel bij mijn ingewoond, en toen hebben ze een nieuw huis gezet, en toen was ik wel weer op pad; mijn man [...] die leefde ook nog. En toen hebben ze een nieuw huis gebouwd en toen zijn we apart gegaan.

Op de vraag of zij in die tijd ook voor haar kleinkind Margot heeft gezorgd, antwoordt ze:

J: Ja, ja. Ja, dat weet ik nog goed, toen deden we nog met luiers en toen deden we luiers op de bleek leggen, buiten, hè. Dan kreeg je mooie witte luiers. O god, ja, dat heb ik heel veel gedaan: luiers wassen, opvouwen, weer strijken...

Joanneke geeft aan dat ze haar zoon nooit verweten heeft dat hij moest trouwen. Treffend voor haar houding en voor haar karakter is het volgende korte fragment:

J: [...] Ik denk van ja, had niet nodig geweest, maar ja, [...]Liefde is blind en Jantje kan niet zien [...] en daarom... ik zeg van, en als het met liefde gaat allemaal, dan moet je nog tevreden zijn.

Joanneke is een vrouw die leeft in het nu. Als ik er niet specifiek naar vraag, haalt ze weinig tot geen herinneringen op. In haar arbeidzame leven is ze in betrekking geweest als hulp in diverse gezinnen. Dat heeft ze altijd met plezier gedaan. Zij vertelt enthousiast over een gezin waar ze én in betrekking én verkoopster was in een rookwarenwinkel. Wat ze zegt over de relatie die ze heeft met haar kinderen in deze fase van haar leven, klinkt positief.

2.3.3 Geloofsleven

Al vroeg tijdens het interview begint Joanneke te vertellen over Maria en hoe belangrijk zij voor haar is. Opvallend is dat ze ook als ze haar levensloop vertelt, vaak zelf het gesprek weer op Maria brengt, en de praktijken die ze rondom Maria uitvoert. Haar hele levensverhaal doorspekt ze met voorbeelden. Zo beschrijft ze hoe zij in Israël, samen met kleindochter Margot die daar woont, op de knieën gaat voor Maria. Ze spreekt honderduit over de titels die zij aan Maria geeft.

In haar levensverhaal zijn drie fysieke Mariabeelden prominent aanwezig. Hoe deze drie beelden in haar leven een rol spelen en welke praktijken Joanneke met deze beelden verbindt, beschrijf ik in de volgende paragraaf.

2.3.4 Betekenis van Maria en de praktijken rond de Mariaverering

De grote thema's in het levensverhaal van Joanneke kunnen worden opgehangen aan drie Mariabeelden, die alle drie een eigen betekenis voor haar hebben.

In haar jeugd en vroege moederschap

Het eerste Mariabeeld is een groot, blauw Mariabeeld dat verbonden is met het huis waar ze tijdens haar huwelijk gewoond heeft en waar haar kinderen opgegroeid zijn. Daar bevindt het beeld zich nog steeds en wel in de werkplaats van haar zoon. Dit beeld is verbonden met het verleden. Het heeft betrekking op haar ouderlijk huis en op haar jonge moederschap. Ze zegt over dit beeld en de plaats die het heeft gekregen het volgende:

J: Mijn kinderen... ja, ik heb wel zo'n heel groot beeld, maar ja, ik zeg ik kan wel hier.... Maar als ik het echt moet zeggen, mijn zoon...[...] die hebben een nieuw huis. Daar past zoets ook weer niet in. En toen zegt mijn zoon, 'Weet je wat ik doe, ma? Ik zet 't in mijn werkplaats'. [...] 'Ja en die moet mij helpen, als ik het werk niet af kan (*krijgen*)'. Ik zeg, 'Ja dat vind ik nog niet zo gek, dat vind ik wel heel mooi.'

In haar huidige levensfase

Maria bekleedt een ereplaats in haar leven en ze geeft voorbeelden van wat zij met betrekking tot Maria zoal doet. Zo bezoekt ze geregeld de Mariakapel in Huize Sint Jacobus, waar ze dan aan Maria vraagt wat ze graag wil. Als het gesprek komt op het Mariabeeld dat op de kast in de slaapkamer staat, vraagt ze mij het beeld erbij te pakken. Ze zet het beeld pontificaal voor ons op tafel. Het wordt snel duidelijk dat dit beeld (het tweede Mariabeeld) heel belangrijk voor haar is. Zij was het die dit beeld gered heeft. Bij haar overlijden gaat het dan ook mee in de kist. Bij dit beeld heeft Joanneke het heden voor ogen. Dit beeld representeert het nu, waar ze bij bidt tot Maria. Over de in haar ogen belangrijke redding van het beeld vertelt ze:

J: En dat Mariabeeldje wat daar staat, dat heb ik ook gekregen van een buurvrouwtje van mij. [...] en ze (*buurvrouw*) zegt tegen de kinderen: 'Wie wil dat Mariabeeldje hebben?' 'Ikke niet, ikke niet. Ik gooi 't nog liever kapot'. 'Kapot gooien', zegt zij? 'Nee, dat doe ik niet.' En toen kwam ze een keertje bij mij...op visite[...] en toen zegt zij dat. 'Ik heb ook nog een Mariabeeldje. Mijn kinderen willen 't niet hebben.' 'Zie, nou geef 't mij maar', zeg ik. [...] Nou, ik heb 't hier wel op de kast staan. Loop maar mee. *We lopen naar de slaapkamer en Joanneke vraagt me om het Mariabeeldje van de kledingkast te pakken, omdat zij er zelf niet bij kan. [...] Ze laat zien dat er al beschadigingen aan zitten en vertelt dat het al een heel oud beeld is.* J: Kijk, ze heeft Kindje Jezus op de arm....

Joanneke vervolgt haar verhaal met betrekking tot dit Mariabeeld en zegt:

J: [...] maar dít is een oud Mariabeeld (*wijst nu naar het beeld dat mee moet*); dat moet je maar naast mij in de kist leggen.[...] Dat is mijn bedoeling erachter dat Maria mij moet helpen dat je in de hemel komt. (*Praat vanaf nu vlug en haast onverstaanbaar in onvervalst Twents*) en dan lach je daar om, hahaha, maar dan zeg je wel, als je het er met elkaar over hebt, je weet heel goed waar je komt. (*praat vanaf nu weer duidelijk en goed verstaanbaar*) Ik zeg, dat weet ik wel. Ik zeg, het lichaam gaat de grond in, maar de ziel die gaat naar boven heen. [...] En die ziel die gaat (met) Maria mee. Die haalt, Maria die gaat daarmee naar boven heen. De ziel, god eh,... (*neemt een metapositie in*) dat is nou weer katholiek, hè? [...]

R: U straalt er helemaal van. U kijkt niet droevig of zo...

Het derde Mariabeeld dat belangrijk voor haar is, is een beeld uit Israël. Ze heeft het, samen met haar kleindochter, gekocht in Nazareth en meegenomen naar Nederland. Dit Mariabeeld moet, naar haar zeggen, maar verloot worden als ze er niet meer is. Margot verwacht, op het moment van het interview, een kindje dat rond Kerstmis geboren wordt en daarom staat dit beeld voor haar nazaten. Het staat voor de toekomst. Joanneke zegt over dit beeld het volgende:

J: Nee, eh...(zij wijst naar het Mariabeeldje uit Israël). [...] En toen zeg ik (*tegen Margot*), aan Maria daar heb ik altijd wat aan. Dat (*Mariabeeldje*) wil ik wel hebben (*haar articulatie verzwakt aanmerkelijk*). [...] Anders dan had ik geen Mariabeeldje meegebracht uit Israël. [...] ik zeg, dát komt uit Israël, dat moet je niet meedoen (*de kist in*), dat moet je maar onder elkaar beslissen wat je hebben wilt [...].

2.3.5 Geleefd geloof

Voor Joanneke zijn rituelen belangrijk, bijvoorbeeld haar veelvuldige gang naar de Mariakapel:

J: [...] ja.. dat ik Maria nog altijd vereer; dat ik daar heel mijn leven eigenlijk eh ... mijn zoektocht was. Ik ga heel vaak nog naar het kapelletje hier nog wel, naar Maria heen. [...] Dan heb ik wat in de gedachten: dat wil ik, of zo wil ik het graag hebben.

Even belangrijk voor haar zijn de drie Mariabeelden, die ze uitgebreid bespreekt:

J: (*wijst weer naar de beeldjes en mijmert*) Dit is een Maria, dat is een Maria, ik zeg, ik moet er een hebben uit Nazareth. [...]Die moet ik hebben en die moet me ook helpen, zeg ik soms. Ja, die moet me helpen en dan lachen ze me uit....

Ze bidt veel, vaak Weesgegroeten, soms uit gewoonte, bij voorbeeld voor de maaltijd:

J: Nou, ik ben ook wel zo.....Allo. Vanmiddag met eten (*gezamenlijke warme maaltijd van de bewoners*) ook: 'Allo, schiet eens op. We willen bidden; we moeten bidden... Ik moet nog weer aan de gang; ik moet nog weer de kerstboom opzetten en zo.'

.... dan weer bidt ze “tot zekere intentie”¹:

J: Als ik dan zal ziek worden, ik zeg, dat ik dan niet lang meer zal leven. [...] Ik zeg, dan maar weg. [...] Als ik echt een ziekte zal krijgen...[...] Ik zeg, nee, dat wil ik niet, Maria. (*Vanaf hier gaat ze over op het dialect, de Twentse taal*) Dan moet je me halen..... Dan moet je me halen.[...] Ik wil geen lang lijden hebben [...] Dan denk ik, Maria haal mij maar, hè?

Maria is voor haar de moeder van Jezus en van God, die al haar gebeden verhoort. Zoals gezegd spelen een drietal beelden een belangrijke rol in haar leven. In het beeld dat staat voor het verleden, ziet ze Maria als moeder. Ze ziet zichzelf als kind van Maria, die haar helpt wanneer zij hulp nodig heeft, bijvoorbeeld om in slaap te vallen. Het tweede beeld, dat met haar meegaat in de kist, staat voor Maria als middelares. Zij heeft het vertrouwen dat Maria haar door het leven leidt en dat zij als voorspreekster bemiddelt tussen haar en God.

Joanneke beschrijft hoe Maria haar bij haar dood komt halen en hoe zij haar ziel meeneemt naar boven:

J: Ja. Ten hemelopneming. [...] Ja, (*knikt*). Ik zeg, als je dood bent, dat lichaam gaat de grond in, maar de ziel die gaat naar de hemel heen. Dat is ons altijd geleerd en daar ga ik altijd nog van uit (*dit zegt ze in echt onvervalst Twents*).

Joanneke ziet niet op tegen de dood. Zij kan er ook goed over praten. Zij verwoordt haar wensen en gedachten over haar dood en begrafenis als volgt:

J: Ja, zo mogen ze dat bij mij ook doen (*refereert nu aan de koffietafel na de ter aardebestelling van een recent overleden nicht, wat meer een feest was dan droefenis*). Ik zeg, bij V.O. (*restaurant in het dorp*) daar houden ze dan maar een koffietafel en dan kun je krijgen wat je maar hebben wil, of koffie of thee, of cassis... zo mag je dat bij mij ook doen.[...]

J: Wat wil je daar dan mee doen?, zegt die dochter van mij. Die heeft daar een heel mooi kindje op de arm, ik zeg, dan zal Maria mij ook helpen als kind. [...] Ja, ik ben een kind van Maria, mijn Moeder is zij. (*zingt nu het lied*) “Ik ben een kind van Maria, mijn Moeder is zij.” Dat liedje mag ik zo graag zingen, hè?[...] Ja, haha, ik ben een kind van Maria. Ja,... (*stilte*) en ja, zo gaat dat in je leven.

Het derde beeld, dat uit Nazareth, staat voor Maria als een wat meer aardse leidsvrouw. Zoals Joanneke haar echtgenoot vroeger heeft geleid, zo leidt Maria op

¹ In de katholieke Mis wordt tijdens de voorbeden vaak gebeden “tot zekere intentie”. Dat betekent dat een parochiaan een Mis laat lezen. Deze afkondigingen en misintenties worden hardop voorgelezen in de Heilige Mis. Namen en intenties kunnen zijn voor een overleden persoon, ter jaargedachtenis, of omdat een overledene herdacht wordt. Degene die een misintentie aanvraagt, betaalt daar ook voor aan de parochie. De voorbede “tot zekere intentie” houdt in dat de parochiaan niet openlijk kond wil laten doen van haar misintentie.

haar beurt haar nu door het leven. Ze spreekt in het volgende fragment over het hypothetische geval dat haar man haar overleefd zou hebben:

J: Dan had hij gezegd, wat moet ik vandaag doen? Waar moet ik vandaag heen? Ik leidde hem helemaal.[...] Dat (*die leiding geven*) doet Maria bij mij nu! [...] Dat denk ik wel eens, dan denk ik, hoe ben ik er eigenlijk doorheen gekomen? [...] Ik denk, Maria zal mij toch wel geholpen hebben.

Dit derde Mariabeeld staat ook voor haar gezin, haar kleinkinderen (onder wie Margot) en haar achterkleinkinderen.

2.4 Geerte

2.4.1 Huidige situatie

Interview op 29 november 2016 met Geerte, 87 jaar, geboren op 1 november 1929² en zelfstandig wonend in een vrijstaand huis. De inrichting van het huis is klassiek, misschien zelfs wel deftig te noemen. Geerte is altijd vrijgezel gebleven, hoewel er in haar jonge jaren wel sprake is geweest van een man die bijzondere interesse had in haar. Zij heeft een relatie met hem niet aangedurfd. Geerte zelf is prima tevreden met haar leven als vrijgezel. Ze toont nog veel interesse in het wel en wee van anderen. Ze kan zich nog behoorlijk goed redden, hoewel ze wel afhankelijk is van een privé hulp in de huishouding, een goede kennis van haar die in de buurt woont. Eigenlijk komt ze de laatste tijd nog maar weinig buiten de deur. Aan het begin van het interview zegt ze uit zichzelf dat ze oud is. Als ik navraag hoe ze dat merkt, krijg ik als antwoord: 'Ja, ik ben 87. Dat is oud.' Zij is de oudste uit een gezin van twee meisjes, en de enige die nog in leven is. Haar zus José en zwager Job zijn al overleden. Dat vindt ze wel jammer, want ze was gek met hen, maar Geerte neemt het leven zoals het zich aandient. Ik zou Geerte verder willen typeren als een blijmoedige vrouw die nog steeds geniet van haar contacten met anderen.

2.4.2 Levensloop

Geerte wordt in Twente geboren in een gezin van twee kinderen, van wie zij de oudste is. Haar verhaal is het verhaal van een emancipatorische ontwikkeling van zowel haar moeder als haar zelf. Zij zegt opgegroeid te zijn in een heerlijk gezin, met een dominante moeder in de positieve zin van het woord. Haar vader beschrijft zij als veel minder dominant, getuige het volgende fragment:

G: Ja. Mijn moeder was liefdevol, streng ook wel. Mijn vader bemoeide zich eigenlijk met de dingen... die zei altijd: vraag maar aan moeder. [...] Dus het was moeder en papa.

Ondanks tegenwerking van de broer van haar vader, die het niet nodig vond dat zijn petekind Geerte ging studeren, nam Geertes moeder het voortouw om haar oudste dochter te laten studeren aan de opleiding tot onderwijzeres in Amersfoort. Geerte zelf grijpt deze kans met beide handen aan. Zij realiseert zich dat haar ouders in de crisistijd tijdens en vlak na de oorlogsjaren nauwelijks geld hadden om deze studie te bekostigen. Financiële nood was tevens de reden waarom moeder maar twee kinderen wou, ondanks pogingen van de pastoor om de ouders aan te manen tot meer!

² Op tweede paasdag, 17 april 2017, is Geerte in vrede overleden in haar eigen vertrouwde omgeving, omringd door haar twee persoonlijke verzorgsters die ze haar dochters noemde.

G: Mijn moeder zei, als ik geen geld heb - en het was crisistijd- om meer kinderen te hebben; dan, ze was wel goed katholiek, en ze had er wel meer willen hebben, maar als ik het niet betalen kan, als ik maar voor twee kinderen geld heb, dan blijft het bij twee kinderen. [...]

Met heel veel plezier is ze als onderwijzeres verbonden aan een katholieke lagere school, de Mariaschool. Ze geeft aanvankelijk les aan alleen meisjes. Voor haar is het een hoogtepunt in haar carrière, wanneer ze uiteindelijk ook les mag geven aan jongens:

G: Een jaar of twee jaar... maar in elk geval; een paar jaar gemengd gehad; maar daarna alleen maar meisjes: MULO meisjes, Kweekschool meisjes. Later bij de meisjesschool, in de binnenstad bij de zusters. Nou en toen kwamen de jongens in de klas. Nou eh, man, wat een feest. [...] Hahaha. (*we lachen samen*). Wat heb ik gelachen met die knullen. [...] Ik heb er reuze lol mee gehad; ze waren ondeugend, ze waren lief, ze waren alles. Alles wat ik niet kende.

Na twintig jaar lagere school maakt Geerte, na het behalen van de hoofdkte, de overstap naar een katholieke middelbare school, waar zij lerares Duits, Nederlands en Aardrijkskunde wordt. Dit doet ze met veel plezier nogmaals twintig jaar. Belangrijke thema's in het interview zijn de emancipatie van de vrouw en het opkomen voor de underdog. In Geertes perceptie heeft haar moeder zich ontwikkeld van een jonge vrouw die niet veel in te brengen had tot een krachtige vrouw die leiding kon geven, die blijheid bracht en die gezien was door velen uit haar wijk. Geertes moeder hielp iedereen.

G: Ja, ja, nou goed. Ik was, dat wat ik van mijn moeder geleerd had...die stond voor iedereen.... Wij hadden, wij woonden aan de K.dijk, en... daar had je een hele, een wat rijkere buurt. Die was aan de overkant bij ons, en je had de hele armen en dat waren achteraan de K.dijk. [...]Ja, zij hielp ze. Ja, echt. En dat zonder dat wij het wisten of zonder dat wij eh, dat dat eh de wereld het wist, of wat dan ook... [...]Ja, en ze groetten haar, ze groetten haar ook; allemaal.

De levensgeschiedenis van Geertes vader is een trieste. Hij was de jongste zoon in een groot gezin, waarvan de oudste drie broers stierven aan de Spaanse griep. Zijn oudere broer kreeg alle kansen, die haar vader werd ontzegd. Oom werd aannemer, vader werd slechts timmerman. Geerte identificeert de rol van haar moeder meermaals met die van Maria. Ook identificeert Geerte zichzelf met haar moeder en tevens met Maria. Ondanks het feit dat ze geen moeder is, vervulde ze een belangrijke moederrol voor haar leerlingen. Zowel zijzelf als haar moeder en Moeder Maria hebben een voorkeur voor de armen (zie Magnificat). Het is de strijd, het opkomen voor de underdog. Toen ik vroeg of haar geloof in Maria een ontwikkeling had doorgemaakt kreeg ik echter een ontkennend antwoord. Maria was voor haar een vast baken waar je altijd op kunt vertrouwen. Dit beeld van Maria is (nagenoeg) hetzelfde gebleven, m.a.w. Geerte heeft zich wel emancipatorisch ontwikkeld, maar haar geloofsleven m.b.t. Maria is vrijwel onveranderd gebleven.

2.4.3 Geloofsleven

Het interview met Geerte was het eerste in de reeks. Door mijn gebrek aan interviewervaring speelden zenuwen me parten. Het gesprek had daardoor meer weg van vraag- en antwoordspel, dan van een echt interview. Ik gaf Geerte te weinig ruimte voor het vertellen van haar levensverhaal. Voordeel was echter wel dat ik zeer gerichte vragen stelde over hoe Geerte Maria beleeft en heeft beleefd. Ondanks mijn sturende rol als interviewster, wil ik dit proefinterview niet achterwege laten, omdat het wel de te onderzoeken thema's rond Maria bevat. Geerte vertelt in haar interview omstandig wat Maria voor haar betekent. Ze vertelt over de praktijken rondom de Mariaverering en geeft een paar voorbeelden. Zij heeft een vast gebed tot Maria dat ze, tijdens het interview, een paar keer herhaalt:

G: Ik heb een gebedje tot Maria. Als het moeilijk is, heel gewoon simpel; als ik bijvoorbeeld niet eeh in slaap kan komen, dan zeg ik: 'Gedenk o genadigste Maagd Maria dat het nooit gehoord is dat iemand die tot u kwam, door u verlaten is geworden. Aangemoedigd door dit vertrouwen kom ik tot u en vraag u mijn gebeden te verhoren'.

Een tweede belangrijk thema in dit interview is het opkomen voor de underdog, zoals dat beschreven staat in het Magnificat, de lofzang van Maria. Aan haar moeder en daarmee ook aan Maria neemt Geerte een voorbeeld in haar onderwijspraktijk.

Uit onderstaand fragment uit het interview destilleer ik een derde thema; de identificatie. Wellicht is dit zelfs een rode draad in Geertes levensverhaal. Geerte identificeert de rol van haar moeder meermaals met die van Maria. Ook identificeert Geerte zichzelf met haar moeder en tevens met Maria. Ondanks het feit dat Geerte zelf geen moeder is, vervult ze een belangrijke moederrol voor haar leerlingen. Op mijn opmerking dat ze zelf geen moeder was geworden, antwoordt zij heel beslist:

G: De moeder voor de kinderen. Was ik.[...] Ik wou dat; ik wou dat. Ik wou dat. Dat afstandelijke, nee. Dat eh, dat was me niks.[...] Nee, wat dat betreft was ik wel een leerkracht, die eh, wat meer gaf dan sommigen...[...] dan alleen maar les.

(Ik reageer daarop met de opmerking dat ze een echte moeder was.)

Ja eh, proberen...[...] Proberen er voor de kinderen er te zijn. Ik hoefde de moeder niet te zijn, maar ik moest er voor de kinderen zijn.

2.4.4 Betekenis van Maria in Geertes leven en de praktijken rond de Maria verering (thema's)

In haar jeugd en opleidingstijd

Over haar jeugd en de rol die Maria daarin speelde, vertelt Geerte nauwelijks. Het lijkt erop dat ze vooral in het nu leeft en slechts af en toe een herinnering ophaalt aan vroeger. Ze weidt uit over allerlei aspecten van haar levensloop, maar niet over haar geloofsopvoeding voor zover het Maria betreft. Op de vraag of zij aan Maria een andere rol toekende in haar jeugd en ten tijde van haar opleiding, weet ze geen

antwoord te geven. Misschien heeft ze er geen duidelijk beeld meer van. In het volgende fragment beschrijft ze hoe blij ze was dat ze mocht studeren aan de kweekschool.

G: Ik mócht. En dat was....och mensen!

Dan vraag ik of Maria een rol heeft gespeeld bij het besluit van haar moeder om Geerte naar de Kweek te sturen.

G: Ja, in zoverre; ik bad tot Maria, maar voor de rest nee. Ik geloof 't niet.

Hier reageer ik op met de vraag of Geerte altijd tot Maria gebeden heeft. Daarop reageert ze enigszins geïrriteerd en vervolgt dan:

G; Ja. Dit was de Mariakerk; met de kapel; met Maria.

In haar huidige levensfase

In de huidige levensfase voelt Geerte zich (nog steeds) zeer verbonden met Maria. Zij ziet Maria vooral als haar Moeder, die leiding geeft maar niet overheersend is. Zij laat haar nooit in de steek. Maria is haar steun- en toeverlaat, zij helpt en geeft blijheid. Anders dan voor de andere vrouwen is Maria voor Geerte de Eerste en haar Heilige. Ook is zij een tussenpersoon, een voorspreekster tussen God en de mensen.

Met het oog op haar naderende einde

Ze beschrijft het sterfbed van haar moeder en haar zus en hoewel het erop lijkt dat Geerte het moeilijk vindt om over haar naderende einde te praten, geeft zij wel aan dat Maria juist voor haar huidige levensfase erg belangrijk is. Ze zegt hierover:

G: Maria is de tussenpersoon tussen mij en God (*stilte*)

[...] ... een voorspreekster[...] voor...wat er op dát moment is.

(Ik vraag dan of Maria ook een voorspreekster voor haar kan zijn in de laatste fase van haar leven.)

G: Ja, tuurlijk. Als je ziek wordt, als je in nood zit [...]

Al vertellende over Maria, sluipt langzamerhand de interferentie van haar moeder met Moeder Maria in haar verhaal. Zij tekent uit welke positie zij inneemt ten opzichte van Maria en welke positie Maria inneemt ten opzichte van de mensen en van God. Zo komt zij uit op haar moederrol die zij vervuld heeft voor al haar leerlingen, rijk of arm, waarbij ze een verband legt tussen haar moederrol als lerares, het feit dat haar moeder veel heeft betekend voor arm en rijk en de rol van Maria als Moeder voor alle mensen.

2.4.5 Geleefd geloof

Rituelen en vaste gebeden spelen een grote rol in Geertes leven, zoals blijkt uit deze passage:

G: Ik heb een gebedje tot Maria. Als het moeilijk is [...] dan zeg ik: ‘Gedenk o genadigste Maagd Maria dat het nooit gehoord is dat iemand die tot u kwam, door u verlaten is geworden. Aangemoedigd door dit vertrouwen kom ik tot u en vraag u mijn gebeden te verhoren’.

Net als voor Dineke is Maria ook voor Geerte de moeder in wie alle mensen hun vertrouwen kunnen stellen, die hen leidt en die klaar staat voor iedereen, arm of rijk. Maria is ook voor haar de Moeder op wie je kunt vertrouwen. Opmerkelijk is de volgende uitspraak van haar:

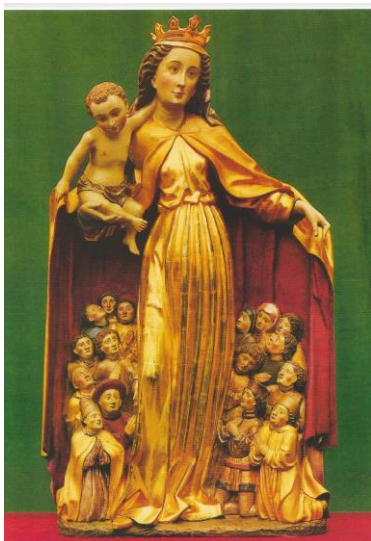
G:mijn moeder leidde alles.

(Ik vraag dan dat als ze dat moederbeeld van haar moeder nou doortrekt naar Maria, is dat ook zo dat Maria de leiding geeft?) G: Ja...in zoverre dat je dat voelt. [...] En niet hoort. [...] Kijk, van je moeder hoor je de woorden, hoor je de dingen en van Maria moet je het voelen. [...] *(Ik vraag of ze dat gevoeld heeft)* G: Ja, dat heb ik wel gehad.

De ‘*organizing themes*’ zijn voor Geerte ‘moederschap’ en het ‘algemene moederschap van alle mensen’. Verder vindt ze het voorspreekster zijn van Maria belangrijk. Bijzonder aan haar is dat zij Maria als enige ‘haar Heilige’ noemt.

In haar gebeden vraagt ze Moeder Maria om hulp en steun, bijvoorbeeld om haar te helpen in slaap te vallen. Moeder Maria is voor haar het vaste bakken in haar leven, haar toeverlaat en steunpunt, die er altijd is en die haar blij maakt. Maria, de moeder van Jezus en God verhoort haar gebeden, zij is de Eerste, haar Heilige. Zij is genadig en haar voorspreekster bij God:

G: ... ik heb altijd wat aan Maria. ‘Gedenk o genadigste Maagd Maria’ Ik heb d’r altijd wat aan. [...] Eigenlijk is Maria, de eh, mijn Heilige.

Schutzmantelmadonna, Markdorf, rond 1770

2.5 Ida

2.5.1 Huidige situatie

Het interview met Ida vond plaats in december 2016 tussen kerst en oud en nieuw; ze is dan net 78 jaar geworden. Ze is, op 25 december 1938, geboren als helft van een tweeling. De komst van de twee meisjes was niet gepland en zelfs niet gewenst. Dat gegeven speelt haar haar hele leven parten. Ze woont met haar man Jos in een kleine eengezinswoning in O. Heel opmerkelijk is dat de benedenverdieping van hun huis als een soort museum ingericht is. Jos en Ida hebben namelijk een gezamenlijke passie, het verzamelen van allerlei al dan niet antieke snuisterijen, waaronder rozenkransen, beeldjes, kruisbeelden en serviesgoed. Je kunt je maar moeilijk een weg banen door het overvolle huis, waar evengoed nog een kerstboom en kerststalletje prijken in deze kersttijd. Het eerste half uur word ik door hun huis geleid en bewonder ik hun aanwinsten. Opvallend is dat ik geen Mariabeelden zie staan, al wil dit niet zeggen dat ze er niet zijn. Ida en Jos zijn nog fit en doen de huishouding nog zelf. Ze lijken mij een behoorlijk goed op elkaar ingespeeld echtpaar.

2.5.2 Levensloop

Het leven van Ida gaat bepaald niet over rozen. Ze wordt geboren in O., een stad in Twente. Ze had een geëmancipeerde moeder die een eigen, bloeiende handwerkzaak had. Voordat ze zelfstandig ondernemer werd, was ze in betrekking bij een textielbaron in haar woonplaats. Ida's moeder lijkt het nogal hoog in de bol te hebben. Dat idee draagt ze over op haar twee dochters. Ida heeft dat nooit begrepen, zelf is haar moeder per slot van rekening ook "maar" met een loodgieter getrouwd.

I: [...] Maar mijn moeder die kon heel goed handwerken. Nou en toen kwam ze dus in een keer in gedachten dat ze dus in verwachting was, en toen zei ze dus... ja, ik wist helemaal niet dat jullie kwamen! Ik denk van die onzin heb ik nog nooit gehoord, weet je wel? [...] Daar begon het al mee dus ik zeg tegen haar, dus achteraf bennen we eigenlijk niet gewenst (*schiet ineens vol*). [...] (*Dat vind ik*) heel erg (*ze huilt zachtjes*)...

Ida bewaart aan haar harteloze moeder geen dierbare herinneringen, wel aan haar liefdevolle vader.

I: Ik zeg al we zijn gepoetst van hier tot ginder.... Nou als je zilver hebt dan kom je met poetsen aan koper en zo zijn we schoon geschrobd. [...] eten en drinken hebben wij altijd goed gehad, daar gaat het niet om.... maar liefde nog voor geen vijf minuten.[...] Mijn vader heb ik nog voor ons... daar kan nog wel om(*huilt zachtjes*)..... die had ons altijd in de armen dat was zó mooi en mijn moeder nooit die stond altijd achter achter achter de kinderwagen of ja hoe heet dat bij de boer.... bij het weiland [...]. Ik heb nou mijn moeder nog nooit foto's... dat ik bij mijn moeder op schoot zit nooit! [...] Nou ja. En op een gegeven moment toen was het zo moeilijk [...] en dan kom je bij de lagere school en zo en wat ik altijd

heb mijn hele leven altijd: dat is niet goed....dat is niet goed... dit kan ik niet (*beschrijft afwijzing van moeder*)...

Ze heeft zich hopeloos verstoten gevoeld. Ze groeit op in een gezin met een vader die niet in een geloofstraditie staat. Haar moeder is Nederlands Hervormd en Ida gaat regelmatig met haar moeder naar de Nederlands Hervormde kerk in de stad. Ida beschrijft dat er in het gezin veel ruzie was tussen vader en moeder, ruzies die haar ouders vaak uitvochten over de ruggen van hun dochters. Als Ida 18 is, overlijdt haar vader tamelijk plotseling aan de gevolgen van alvleesklierkanker. Haar moeder toont, zoals blijkt uit onderstaand fragment, geen enkele emotie rondom het overlijden van haar man:

I: [...] mijn vader.... die is dan heel verschrikkelijk overleden, want die had alvleesklierkanker en toen is hij gestikt en mijn moeder die zei gewoon: Ach stel je niet zo aan! Toen moest hij halsoverkop naar het ziekenhuis omdat ik hem gebeld heb en toen kwam ik daar en toen.... nou toen lag hij daar.... nou en mijn moeder die heeft er geen traan om gelaten. En een week of vier nadat mijn vader is overleden en toen heeft ze het hele huis anders ingericht. 'Zó, zegt ze, kan ik eindelijk doen wat ik zelf wil'. En dat heeft me wel zo zéér gedaan.

Dan krijgt Ida verkering met Jos die net als Ida uit de Nederlands Hervormde traditie komt. Ondanks tegenwerking van Ida's moeder, houdt de verhouding stand en trouwt ze met hem.

I: [...] toen ik verkering kreeg met Jos, nou hoe vaak als ik niet appelweek afgeslagen (*Twentse uitdrukking*) ben... omdat ik dus verkering met hem had...Dat mocht ik niet, dus ik heb het wel volgehouden ja. [...] Jos zijn vader is vrij vroeg overleden aan een hersentumor [...] en toen heb ik gezegd, wat er ook overkomt, ik ga met Jos trouwen... Ik [...] zal altijd goed voor hem zorgen [...](*stilte*) en tot nu toe lukt dat altijd nog ...(is *geëmotioneerd*).

Haar moeder blijft haar en haar zus afwijzen, ook als ze kinderen krijgt. Moeder laat verstek gaan bij de geboorte van haar kinderen en toont geen enkele belangstelling. Ze vertelt dat ze op een gegeven ogenblik geen gevoel meer bij haar moeder had. Ida houdt ervan om liefde en warmte te geven aan mensen, maar ze vindt het ook belangrijk om liefde te ontvangen. Gezien haar relatie met haar ouders niet onbegrijpelijk. Ze beschrijft haar gevoelens hierover in de volgende fragmenten:

I: Ja..... ja ja... en eh.. . nou en mijn zus die heeft exact hetzelfde gehad. Die is ook zo verstoten door mijn moeder... niks deugde, dit is niet goed, dat is niet goed en met de kinderen ook... Ik bedoel eh.... toen ik kinderen kreeg, en toen zei ze van "Nou al"?

Dan overlijdt Ida's tweelingzus. Ida verneemt in deze zware periode taal noch teken van haar moeder; ze is zelfs niet aanwezig bij de begrafenis van haar dochter. Ook reageert haar moeder niet als ze binnen de stad verhuist en later buiten de regio in een instelling gaat wonen. Het niet delen van lief en leed blijft doorgaan tot aan haar dood (op 106-jarige leeftijd) en begrafenis. Ida is daarbij niet aanwezig, omdat ze niet van de dood van haar moeder op de hoogte is gesteld.

Door een zakelijk geschil tussen Ida en haar oudste dochter in de door hen beiden gerunde kapsalon raken de twee met elkaar gebrouilleerd met als gevolg dat Ida en Jos haar vanaf dat moment niet meer zien. Tot overmaat van ramp sterft ze op 47-jarige leeftijd.

I: Toen is mijn dochter overleden dus.... (*stilte*) [...] Nou ik denk altijd dat hij haar in elkaar getimmerd heeft. Dat huwelijk was helemaal niet goed en...eh en hij was verslaafd aan de drank en het kan best zijn dat hij haar een duw gegeven heeft en dat ze met haar achterhoofd op de betonnen vloer is terecht gekomen...

Ida vertelt over haar angsten toen ze zelf kinderen kreeg. Ze wilde *coûte que coûte* vermijden dat haar relatie met hen even slecht zou worden, als die van haar met haar moeder:

I: Want ik was toen, toen ik de kinderen kreeg, ook heel bang.... Ja, ik moet van ze houden... want dat deed ik ja wel... want ja, als ik dat zelf niet heb gehad, om om dan moeder te zijn, dus..... en dan denk je altijd dat je faalt op de een of andere manier.... Ik bedoel... het was mij ook niks te veel voor de kinderen.... want dat zeggen ze (*andere mensen*) ook altijd... Jullie hebben altijd zo hard gewerkt de hele week, maar zondags was voor de kinderen!

Toch is het niet gelukt om met alle kinderen een even goede band te onderhouden. Met hun overleden dochter had ze tot aan haar dood een slecht contact en met hun zoon is het contact matig. Alleen met hun tweede dochter hebben zij en haar man een goede relatie.

2.5.3 Geloofsleven

Opgroeiend in een protestants gezin, voelt ze zich, nog in haar jeugd jaren, steeds meer aangetrokken tot de katholieke kerk. Ze beschrijft hoe zij, elke dag van school naar huis lopend, tussen twee kerken doorloopt. Aan de ene kant de protestantse, aan de andere kant de Rooms-Katholieke kerk. Als zeven, acht jarig meisje wordt ze daar, naar binnen gezogen en geconfronteerd met een beeld van Maria. Ze zegt: Ik voelde me meteen thuis bij dat grote beeld.

I: Kijk eh, in de Nederlands Hervormde Kerk is alles rustig, de kansel en dan heb je het gehad.[...] En op een gegeven moment had ik,toen had ik heel veel verdriet en dan liep ik daar door de kerk en toen stond ik in één keer voor een heel groot beeld van de Moeder.... (*ze huilt zachtjes*). Nou en op de een of andere manier.... dan heb ik zo'n idee dat dat mij gewoon gebroken heeft...(uit haar verdriet en huil)[...] Toen dacht ik, ik kan hier iets mee, omdat 't Maria was....dus...[...] En toen dacht ik... ik kan hier alles kwijt! Ik hoor niks, ik zie niks..... maar ik kan...(al huilend) aan dat beeld kan ik een heleboel kwijt.

Toch duurt het tot 1987 voor Ida, samen met haar man, overstapt van het (vrijzinnig) protestantisme naar het catholicisme. Samen doen ze de (Eerste) Heilige Communie.

2.5.4 Betekenis van Maria in Ida's leven en de praktijken rond de Maria verering (thema's)

De relatie van Ida met Maria begint op het moment dat ze, op weg naar huis een Rooms-Katholieke kerk binnenloopt en een beeld van Maria ziet. Maria neemt vanaf dat moment de positie in van Moeder. Wat haar eigen moeder haar niet kon geven, vindt ze bij Maria, iemand aan wie ze alles kwijt kan, voor wie ze iets voelt. In de kerk heeft zij een mystieke ervaring.

I: ... ik heb bij de N.N. (*noemt buurt op in de stad*) op school gezeten en dan kom ik over de markt en dan ging ik en dan ging ik altijd naar de kerk en rechts...daar had je dan de Nederlands Hervormde Kerk en aan de andere kant heb je de eh....[...] de Rooms-katholieke.... (*Ida beschrijft hoe ze naar binnen wordt getrokken in de Rooms katholieke kerk*) En op een gegeven moment had ik,toen had ik heel veel verdriet en dan liep ik daar door de kerk en toen stond ik in één keer voor een heel groot beeld van de Moeder.... (*ze huilt zachtjes*). Nou en op de een of andere manier.... dan heb ik zo'n idee dat dat mij gewoon gebroken heeft...(uit haar verdriet en huilt)

Later, als ze volwassen is, wordt Ida officieel katholiek. Dan heeft ze, naar eigen zeggen, haar levensdoel gevonden. Haar man sluit zich bij haar aan. De relatie die zij heeft opgebouwd met Maria wordt tijdens haar verdere leven meer en meer uitgediept en als belangrijk ervaren. Ze beschouwt Maria nu als haar nieuwe Moeder en ze leert van Moeder Maria wat liefde geven aan anderen betekent. Zelf probeert ze die liefde ook te geven aan anderen, maar als je de passages uit het interview goed leest dan hunkert ze er toch vooral naar om zelf liefde te ontvangen:

I: Ja want [...] als je boven komt, dan [...] in feite, geloof je allemaal op hetzelfde! [...] Kijk, jouw ziel en die geef je dan aan mensen die dan op dat moment iets doen voor je, dat je denkt... Nou, je hebt toch een lekkere middag gehad.... Ze hebben geluisterd naar mij! En dat vind ik het fijnst.... Ja dat ik warmte geef voor mensen en zo'n lekker mantelgevoel van ...hè ... een gevoel van...ja, ze geven tóch om mij...ze zijn toch met me bezig. Het is niet met cadeautjes geven, het is gewoon aandacht...

Ida beschrijft hoe opgenomen ze zich voelt, als ze het Ave Maria mag zingen en dat Marialied dan opdraagt aan de Moeder Gods. Na het overlijden van haar zus krijgt ze een mystieke ervaring. Een ervaring die ze verbindt met het zingen van het Ave Maria. Aan Maria heeft ze veel steun in deze tijd.

I: Normaal ben je aan één stuk, maar opeens de helft van mij ging weg... Het was net of er zo wat weg ging heel raar [...] Je kon er niet doorheen kijken en ik zag ik zag ook helemaal geen figuur of iets.... alleen maar mist! [...] dat is een gegeven van jouw zus [...] dat ze eigenlijk altijd over je waakt. Ja en zodoende heb ik altijd zoiets van... er moet meer zijn als (=dan) alleen dit (*geëmotioneerd*) [...] en dat is wel heel raar als ik dan in de kerk kom; ik voel... het is wel een stenen beeld, maar ik voel, ik voel daar wat...[...] bij Maria.

Hoe zeer haar sterke relatie met Maria samenhangt met haar slechte relatie met haar moeder blijkt uit het volgende fragment. Op mijn vraag of Ida zich ook een kind van Maria mag weten, antwoordt zij:

I: Dat weet ik niet..... Dat gevoel heb ik wel.... alles wat ik gemist heb (*praat door de tranen heen*) dat ik dan toch nog wat liefde voel....[...] het zit bij mij nog steeds (huilt).[...] ik denk dat ik gewoon dus moederliefde tekort ben gekomen (*stem breekt*) dat het daardoor dus is gekomen...

Anders dan veel vrouwen die van huis uit katholiek zijn, heeft Ida geen behoefte aan het branden van kaarsjes bij de beeltenis van Maria. Het bidden van Weesgegroetjes vervangt ze door het zingen van het Ave Maria. Zij eindigt met te zeggen dat Maria haar de weg heeft gewezen.

2.5.5 Geleefd geloof

Maria is voor Ida de moeder van Jezus en de moeder van God. Zij is een kind van Maria, die voor haar alles is wat zij in haar leven heeft gemist, in het bijzonder haar eigen moeder. Zij kan bij Maria alles kwijt. Wat haar moeder haar niet kon geven, krijgt ze van Maria, warmte, rust en liefde, maar ook innerlijke kracht, getuige de volgende twee passages:

I: Kijk eh, in de Nederlands Hervormde Kerk is alles rustig, de kansel en dan heb je het gehad.[...] En op een gegeven moment had ik,toen had ik heel veel verdriet en dan liep ik daar door de kerk en toen stond ik in één keer voor een heel groot beeld van de Moeder.... (*ze huilt zachtjes*).

I: Normaal ben je aan één stuk, maar opeens de helft van mij ging weg... Het was net of er zo wat weg ging heel raar [...] maar twee weken, drie weken daarna lag in bed en het was stik en stik donker en op een gegeven moment lag ik in bed, ook niet angstig of zo... en ik doe mijn ogen los (= open) en ik zie allemaal mist.... naast mijn bed... helemaal mistig! [...] Je kon er niet doorheen kijken en ik zag ik zag ook helemaal geen figuur of iets.... alleen maar mist! Ik denk, hoe kan het nou mistig zijn op de slaapkamer? Nou en toen,... toen had ik zoiets van dit, dit dit moet een aanwijzing zijn... dus dat dat dat dat ze (*wie? Red. RB*) mij beschermen. [...] dat ze altijd... dat ze eigenlijk altijd over je waakt.[...] er moet meer zijn als (=dan) alleen dit (*geëmotioneerd*) en zodoende heb ik dus echt... en dat is wel heel raar als ik dan in de kerk kom, ... ik voel... het is wel een stenen beeld, maar ik voel, ik voel daar wat...

In haar beleving van de rituelen merk ik dat zij niet van huis uit katholiek is. Ze heeft het bijvoorbeeld niet over het bidden van een Weesgegroet, wel over het zingen van het Ave Maria.

I: Ik weet niet wat en als ik dan Ave Maria moet zingen dan moet ik heel erg oppassen dat ik niet emotioneel word en dan krijg ik... krijg ik het er niet meer uit. Ik heb zelfs bij mijn zus het Ave Maria gezongen [...] toen ze overleden is [...] maar ik heb ook tegen de organist gezegd [...] ik moet niet emotioneel worden, dat ik denk dat mijn zus daar ligt...

De *'organizing themes'* van Ida met betrekking tot Maria zijn 'moederschap', 'Maria als leidsvrouw', 'geloof' en 'Maria als middelares', als opstapje naar God. Hierbij spelen haar mystieke ervaringen, zoals hierboven beschreven, een belangrijke rol.

I: Ja, ik bedoel God is altijd bij me altijd.... maar ik bedoel op een andere manier.

(Ik vraag dan of Maria een soort tussenpersoon is) [...]

I: Een opstapje denk ik naar God...

(Ik begin te lachen en Ida lacht voluit mee)

I: Want het is eigenlijk de moeder van God....

2.6 Marthe

2.6.1 Huidige situatie

Marthe is geboren in H. in Limburg op 9 juli 1935. Op het moment van het interview, in december 2016, is ze 81 jaar. Ze heeft een zwakke gezondheid, maar desondanks is ze bereid mij te ontvangen, al is het moeilijk om een gaatje in haar agenda te vinden aangezien ze dat weekend vlak voor maag- en darmonderzoeken staat. Het is niet onmogelijk dat haar situatie van invloed is geweest op het interview.

Marthe woont in een vrij nieuw en ruim driekamer appartement in E. De inrichting is verfijnd en chique, met mooie schilderijen. De woonkamer is ruim en smaakvol (klassiek en rustig) ingericht. Zij en haar 10 jaar oudere man, die ze beschrijft als 'een schát van een man', hebben het appartement in 2002 betrokken. In 2004 is haar man gestorven. Sindsdien bewoont Marthe het appartement alleen. Samen hebben zij drie kinderen: twee zoons en een dochter. Marthe komt uit een gezin met twee meisjes, van wie zij de oudste is. Tot voor kort ging Marthe nog twee keer per week naar de sportschool. In het interview is ze, zo blijkt achteraf gezien, erg bezig met haar ziek zijn.³

2.6.2 Levensloop

Marthe is een Limburgse. Ze komt uit een gezin van twee meisjes. Uit haar levensverhaal blijkt dat ze van goede komaf is. Zij heeft een perfect gevoel voor etiquette. Haar moeder was huisvrouw en hield 's middags een schoonheidsslaapje. Een dienstmeisje deed het zware werk. Vader was ten tijde van de oorlog bankier van beroep, maar heeft de negatieve gevolgen van depressies ondervonden. Haar moeder plaatste de twee dochters vanwege deze thuissituatie op kostschool. Men zat zagezegd tijdens de Tweede Wereldoorlog achter vaders geld aan; geld van de staatsmijnen.⁴

Vader wordt door Marthe beschreven als een lieve en gevoelige man, maar hij is ook een doodsbanne man omdat hij zijn leven niet zeker is. Na de oorlog wordt het Marthes vader allemaal teveel, hij lijdt aan ernstige slapeloosheid en blijft slechts, dankzij veel medicijnen, enigszins op de been. Alles draait in het gezin om vader. Hoewel Marthe de oudste is van de twee meisjes, is zij het langste thuis gebleven. Haar jongere zus is al vroeg het huis uitgegaan en heeft zich in het buitenland gevestigd (Parijs). Marthe is in die zin ook (enigszins) jaloeus op haar zus, want zij maakte niet mee wat er zich thuis allemaal heeft afgespeeld aan ellende. Onder die

³ In april 2017, toen ik haar belde om te vragen hoe het met haar ging, vertelde ze dat de darmonderzoeken goed uitpakt hadden en dat het steeds beter met haar gaat. Ze heeft het tennissen en de bezoeken aan de sportschool inmiddels weer opgepakt.

⁴ Van wie dat geld nou was, ofwel van vader dan wel van de staatsmijnen blijft onbesproken.

omstandigheden heeft Marthe zeker geleden, zeker ook gezien het feit dat haar nogal dominante vader haar afkeurde. Dit verwoordt ze als volgt:

M: [...] Ik heb helemaal geen...hoe noem je dat, zelfvertrouwen, totaal geen zelfvertrouwen! Ja, ik ben door mijn vader, ja mijn zusje was intelligenter, ik ben door mijn vader altijd een beetje (*maakt een duimdruk gebaar*) dit gedaan. Ik hield ook heel veel van hem, hoor. Maar hij liet zo nu en dan toch wel merken van als ik iets verkeerd zei of verkeerd deed.... en dan gek hè, en dat blijft je toch heel je leven lang bij.

Voor moeder blijft er niets anders over dan zich dienstbaar op te stellen ten opzichte van haar geesteszieke man. Over moeder vertelt Marthe dat ze erg lief en zorgzaam was. Die houding kopieert Marthe. Dat heeft gevolgen voor haar levensloop, ook voor de rol die ze aan Maria toekent in haar leven. Marthe heeft veel verschillende beroepen gehad. Samen met haar echtgenoot werkt ze een tijdje in de textiel. In 1972 verhuist het echtpaar vanwege een nieuwe baan van haar man naar haar huidige woonplaats E. Daarna runnen ze samen een bedrijfje. Ze zegt daar het volgende over:

M: En toen zijn wij een eigen bedrijf begonnen en toen werd ik inkoopster en *dessinatrice*. Nou ja, ik moest inkopen, verkopen en ik moest beurzen inrichten. Nou ja je kan het zo gek niet bedenken. En dat heb ik tot mijn 63e gedaan. En toen ben ik, toen is ons bedrijf doodgebloed, want mijn man was ook tien jaar ouder. Dus was voor hem ook veel te zwaar en eh toen ben ik in de zorg gegaan.

Opvallend in haar verhaal is dat ze sommige beroepen vreselijk vindt (verkopen) en andere juist weer prachtig. Daarbij noemt ze o.a. mode en dessins ontwerpen, waar zij zich in haar jonge huwelijksjaren mee bezighoudt. In de daarop volgende levensjaren, als haar man al enige jaren met pensioen is, blijkt dat ze vooral uitblinkt in de zorg. Zij voelt zich, zo blijkt, thuis in deze rol, wellicht vanwege haar dienende houding ten opzichte van de ander. Als zij zelf zorg nodig heeft, durft ze dat niet of nauwelijks te vragen. Uit alles blijkt dat ze zich niet afhankelijk van haar kinderen wil opstellen. Ze doet heel af en toe een beroep op hen; het meest nog op haar dochter omdat die in de regio woont. Eigenlijk vertelt ze maar weinig over het contact met haar kinderen. Ook over de relatie die ze met haar man had, is ze niet erg open. Marthe heeft moeite met ouder worden. Het idee om ouder dan 90 te worden, vindt ze huiveringwekkend, getuige de volgende passage:

M: [...] en als je dan 80 bent, maar ja goed, er zijn er een hoop die worden dan 90, 92.... Ik hoop van niet. Het lijkt me vreselijk.... ik hoef dat niet. Zeker niet als ik nog meer aftakel dan dat ik nu aftakel. Oh nee, vreselijk. Dan zeg ik tegen hierboven, nou haal me maar...

Opvallend in het interview is verder dat zij iets ofwel prachtig, leuk of fantastisch vindt ofwel vreselijk, getuige o.a. de volgende passage:

M: ... Oh ja en toen hebben ze me nog naar de spinazieacademie (=Huishoudschool) gestuurd en toen[...] Haha ...Ja binnen driekwart jaar was ik daar weg, ja, nee dat vond ik vreselijk. Nee, maar mijn zusje die zat toen in Parijs en toen wou ze daar weg en toen heb ik haar adres overgenomen in Parijs. Toen heb ik in Parijs gezeten, ja. Dat was, het dat was de tijd van mijn leven! Ja, fantastisch.

Vanwege ernstige klachten o.a. aan haar longen wordt ze een aantal keren opgenomen in het ziekenhuis, ook in het recentelijk geopende nieuwe ziekenhuis. Daarover zegt ze:

M: Nou ik vind dat hele ziekenhuis (*'t nieuwe*)... Ik vind het van buiten prachtig hoor, maar sorry [...] (*trekt naar gezicht*) en ik heb een... zo'n fobie aan overgehouden [...] en toen deden ze de deur dicht [...] en ik belde en er kwam niemand...[...] Nog een keer gebeld... (*geeft aan dat ze claustrofobisch was, iets wat ze tot dan toe niet kende*) [...] Maar die deur....ik zeg altijd, ik gil... van laat die maar open, maar dat kon niet hè [...]

Marthe lijkt in dit interview angstig en weinig blij. Ze is door haar gezondheidsproblemen bezig zichzelf staande te houden, ofwel te overleven. Misschien ziet ze zelfs wel de dood onder ogen. Of ligt het aan het ziektebeeld en de daarbij horende medische onderzoeken die ze achter de rug heeft en die haar nog te wachten staan?

2.6.3 Geloofsleven

Marthe groeit op in een katholiek gezin. Haar moeder stuurt de twee dochters, vanwege de thuissituatie met een zieke vader, naar kostschool, waar Marthe een gedegen ouderwetse katholieke opvoeding geniet bij de nonnen. Haar geloofsleven draagt sterk de sporen van haar levensverhaal. Als het echtpaar in financiële nood verkeert en als er iets is met de kinderen, roept Marthe Maria aan. Als ze vertelt over haar onzekerheden komt het gesprek al snel op Maria. En ook als ze praat over de dienstbare rol van haar moeder legt ze een relatie met Maria.

2.6.4 Betekenis van Maria in Marthes leven en de praktijken rond de Maria verering (thema's)

Marthe bezocht de nonnenschool, waar veel aandacht werd besteed aan rituelen rond de verering van Maria, maar, achteraf gezien, heeft dit geen diepgang aan haar geloof gegeven. Ze vertelt hierover:

M: Nou om te beginnen heb ik als jong meisje op kostschool gezeten een hele strenge kostschool van nonnen en en daar speelde de Mariaverering een hele grote rol in en dan moesten we Marialiederden gaan zingen en dan gingen we twee keer per week naar de kapel en dan krijgen we sluiers om en dan moesten we met lelies in de hand, moesten we dus naar de kerk onder het zingen van Marialiederden. En dat heeft mij aan de ene kant toch wel gefascineerd. Alhoewel [...] het was toch heel streng, je mocht maar een paar keer per jaar

naar huis.[...] een dagje had je dan vrij. Dan organiseerden die nonnen spelletjes in huis met verkleedpartijtjes enzovoort enzovoort en dat vond je dan prachtig. Je was blij met alles.

Ze beschrijft dat ze Maria aanroept als zij en haar man problemen ervaren in het leven, bijvoorbeeld financiële problemen. Ze roept dan de hulp in van Maria en dan gloort er altijd hoop en is er het vertrouwen dat het allemaal weer goed zal komen. Ze ziet Maria als een Moeder, een vervanger van haar eigen moeder, nu die niet meer leeft. Noemenswaard is het dat vader maar zelden ter communie ging, omdat, zo luidden haar vaders woorden:

M: Ja, omdat eh, dat....ik ben niet waardig om, om de hostie te ontvangen, dat heeft hij toen die wat ouder was, ik vond dat als kind.... daar dacht je niet over na.... Nee, papa heeft geen zin, of weet ik veel...[...] Maar toen ik ouder werd, heb ik dat wel eens gevraagd en toen zei die dat zo met een omweggetje, legde die dat zo uit. En ik begreep eruit dat hij zich niet waardig voelde. Nee, hij zei het ook wel, om het lichaam van Christus te ontvangen.

In haar gebeden tot Maria bidt ze veel voor anderen en besteedt ze duidelijk veel minder aandacht aan haarzelf. Ook steekt ze kaarsjes voor anderen op bij Maria, maar nauwelijks voor haarzelf. Toch zijn de omstandigheden voor Marthe, op het moment van het interview, zodanig dat een kaarsje of gebed voor haarzelf wel gepast zou zijn. Het lijkt alsof ze dat niet voor zichzelf durft te vragen. Evengoed zijn er wel enkele momenten waarin ze wel de steun vraagt aan Maria:

M: (*Marthe bad*) ... het Weesgegroet soms, maar ook zo: 'Maria, help me, help me, help me.... Laat het overgaan, laat het overgaan, of zo... [...] Ja, dan voel je wel eens... dan had je wel eens dat je gauw in slaap viel tussendoor. Dat was toch wel lekker!

Op mijn vraag aan het eind van het interview of ze nog iets wil toevoegen, reageert ze ontkenkend. Dan vraag ik of ze een korte evaluatie van dit gesprek wil weergeven:

M: Nou ik vond het heel fijn, want het is ook wel eens leuk, hahaha, om je jeugdzingen op te halen en toch ook wel dat ik, hoe zeg je dat, dat ik héél gehecht ben aan Maria. Ik zou het niet fijn...Ik zou het vreselijk vinden... ik vind het vreselijk, mensen die niet geloven...[...] Ik zou dat... ik zou dat voor mezelf vreselijk vinden als ik dat niet hád. [...] (*het is*) een houvast. Dat is het goeie woord... Ja, ja.... Alleen maar sterker, ja sterker geworden....vind ik.

2.6.5 Geleefd geloof

Marthe heeft een zeer sterke band met Maria. Zij is haar Moeder, die de plaats heeft ingenomen van haar eigen moeder sinds die is overleden. In tijden van nood bidt ze vaak tot haar:

M: Maar om op Maria terug te komen..... we hebben wel het een en ander meegemaakt ook financieel en zo, vreselijk, en dan was ik altijd.....en dan zei ik altijd: het komt wel goed.....[...] Ik had altijd het idee, en dat is ook zo,...ik had altijd het idee, dan kwam het altijd wel weer op zijn pootjes terecht...[...] heel, heel apart ja.... en ook als er iets met de kinderen was, ja

innerlijk.... en dat was dat is niet terug te draaien.... dan praatte ik altijd met Boven (*kijkt naar boven*)... of als je heel erg verdrietig bent....of, of weet ik veel wat als er iets is. [...] Soms als je ergens naartoe moet, maar waar je vreselijk tegenop zag en dan... en dan: Maria help mij alsjeblieft, niet aan denken, niet aan denken...

Zij vertelt dat ze regelmatig kaarsjes opsteekt voor Jan en alleman:

M: dat ik tot haar bid en ook dat ik... Ik heb een vriendin die heeft heel veel ellende met haar kleinkind en dan doe ik een kaarsje aansteken of zo.... En die dochter die heeft het dan zo moeilijk met het kind want die heeft iets in zijn hersentjes...

M: voor anderen als er iets is bij iemand en dan steek ik daar ook altijd kaarsjes voor op, voor een zoon van een vriendin, die heeft zwaar kanker gehad en als hij dan weer aan de chemo moet.... Ja, dat doe ik altijd wel... überhaupt als ik in de kerk kom ook, dan steek ik altijd bij Maria een kaarsje op...

Een enkele keer ook voor haarzelf:

(Mijn vraag aan haar luidt: welke rol speelde Maria [...] dan na uw 50e?)

M: Nou wat ik zei: steun voelen, ... steun vragen aan..., bidden tot..., omdat er toch al veel ellende of toch wel veel problemen, laat ik het zo zeggen, toch wel veel problemen op je af kwamen.

De *'organizing themes'* in het leven van Marthe met Maria zijn 'het moederschap van Maria', 'Maria als leidsvrouw', die haar gebeden verhoort en die haar accepteert zoals ze is. Haar geloof biedt ook houvast in haar leven en het vormt haar geweten.

2.7 Carry

2.7.1 Huidige situatie

Interview op 2 februari anno 2017 met Carry, doopnamen Caroline Johanna Maria, geboren in Indonesië (toen Nederlands-Indië) op 23 juli in het begin van de jaren dertig. Ze woont in A. en heeft een latrelatie met Karel die verbonden is aan de protestantse kerk te O. Carry pendelt tussen A. en O. In haar woonplaats A. wonen ook haar drie kinderen. Te A. gaat ze op zondag samen met Karel naar de Rooms-Katholieke kerk. Als Carry in O. is, bezoekt ze samen met Karel de protestantse kerkdienst.

Carry is in 2007 haar man verloren. Samen met haar man heeft zij drie kinderen die geboren zijn in 1961, 1963 resp. 1969. Tot haar grote spijt heeft ze geen kleinkinderen en daar is volgens haar zeggen, ook geen zicht meer op. Ze is de middelste uit een gezin met drie kinderen; ze heeft twee broers. Later kreeg ze er nog een stiefbroer bij, de zoon van haar tante. Vader was hoofd griffier, haar moeder huisvrouw. Carry's hoogst genoten opleiding was de concordante HBS, een opleiding die ze in Indonesië gevolgd heeft. Concordant houdt in dat alle vakken in de Nederlandse taal werden gegeven en geëxamineerd.

2.7.2 Levensloop

Haar vader was een dominante man, haar moeder een onderdanige vrouw. Als illustratie hiervan vertelt ze dat haar moeder vaders schoenen uit deed, als hij thuis kwam en hem vervolgens zijn pantoffels aandeed. Ze zegt dat ze last heeft gehad van die overheersende houding van vader, maar ook dat ze er in de loop van de tijd overheen is gegroeid. Zelf is ze uitgegroeid tot een geëmancipeerde vrouw. Als ze ruim vijf is, sterft haar vader aan suikerziekte. Nog geen jaar later sterft ook haar moeder, ook aan suikerziekte. Vlak hierna wordt Carry, ze is dan ongeveer 10 jaar, geïnterneerd in een Jappenkamp (vanaf 1942 worden de Jappenkampen ingericht). Over deze periode laat ze weinig los:

C: Ja, en geïnterneerd en en eh... ik heb dubbelop eh...de dood van mijn ouders en meteen geïnterneerd...

[...] Natuurlijk is... geleden ...eh tekort aan eten en zo... ach, dat is gewoon flauwekul...dat is niet eh...[...] ik krijg (*praesens*) eens eten van de bewaking en zo... (*haar stem klinkt nu weer heel levendig en jong; springlevend is ze*) en dat geef ik nog uit ook! En ik heb geen honger, ...terwijl ik soms nog helemaal niet van gegeten heb.... En ik heb geen honger!

Na het overlijden van haar ouders wordt ze grootgebracht door haar tante (zus van vader) die tevens haar voogdes is. Ze omschrijft de opvoeding van haar tante, die haar eigen zoon telkens voortrekt, als volgt:

C: Erg...en ik ben dus opgevoed door de tante en eh....streng! En eh...in, met Sinterklaas dan kocht ze zelf een rotanstok en als d'r wat is, dan sláát (*praesens*) ze je. En met meisjes zegt ze altijd.... die moet je strenger opvoeden, dus ik leed er écht onder... en jongens is ze niet zo streng,... maar mij wel en ik ben enigste meisje...

[...] En één keer was haar zoon dus stout geweest en toen sloeg ze, toen eh... heeft ze hem een zweep...zweepslag gegeven in mijn bijzijn... en later hoorde ik haar zeggen: Sorry hoor, Joop, dat ik je moet slaan... Ja.... erg! (*Op mijn vraag of tante haar geen verontschuldiging aanbood, antwoordt ze:*) [...] Oh nee! (*met veel zachtere stem*) Ik ga naar school met de striemen op...bij mijn voeten....

In deze periode is het voor haar overleven, zeker omdat ze op een katholieke zusterschool komt waar Mère Hannelore met straffe hand optreedt.

C: ... Nou eigenlijk had ik dus, ik had dus een Mère, Mère Hannelore, maar die was om zo te zeggen een kreng van een mens. (*Hier volgt een voor mij nagenoeg onverstaanbare passage over woningtekort in Indonesië en de woningen die er waren, waren dan voor de militairen. Uit het raam kijkend, zagen de zuster (Mère Hannelore) en de kinderen kennelijk militairen*)... Maar zij (*Mère Hannelore*): 'Kijk dan!', zegt ze. En dan moet (*praesens*) je in de hoek staan, of ze geeft (*praesens*) jou een klap..... Maar inwendig keek ze daar zelf naar, zo denk ik.... dat ze zelf naar, naar die mannen zat te gluren. Hahaha....Ja, zo is ze (*praesens*).

Toch bewaart ze aan haar katholieke opvoeding in haar jeugd ook positieve herinneringen. In deze periode van haar leven vraagt ze veel hulp aan God, haar engelbewaarder en aan Maria en ze bidt haar om bijstand. Als ze ongeveer twintig jaar is, komt ze in Nederland terecht in Paterswolde. Daar ondervindt ze weer de nodige moeilijkheden, omdat haar nieuwe dorpsgenoten haar (en haar broers) zien als wilden.

C: [...] De Koningin (Juliana) die heeft ons als Nederlanders allemaal opgeëist. [...] en je kent niemand! En dat (*Paterswolde*) was toen nog boers en je werd toen nog echt gediscrimineerd... ze weten niet wat ze zeggen...ze hebben mij gewoon ver.... (*?...onverstaanbaar*), alsof ik achter een staartje heb. Haha.[...] Ja, niet leuk, want wij Indischen zijn meerfijnere dan Hollandsen.

Voor haar werk, als stenotypiste bij de ABN-Amro bank, verhuist ze naar Amsterdam. Daar ontmoet ze ook haar man. Over haar relatie met haar man en kinderen vertelt ze weinig tot niets. Wel vertelt ze dat ze een jaar nadat haar man is overleden, haar vriend Karel heeft ontmoet. Ze vertelt hoe ze elkaar hebben leren kennen en hoe de verhouding tussen haar kinderen en hem is:

C: Hoe kwam ik bij Karel... Ik heb hier een vriendin, ik ging op reis en en ... dat meisje dat woont hier en zij kent Karel van de gidsgroep, want hij zat bij de gidsen of zoiets... En zodoende ben ik daar aan gekomen...ja, want hij is jonger dan ik, (*nu op fluisterton*)....12 jaar! [...] Maar ik voel me jonger dan Karel! Ja echt! [...] Ja, ja en mijn kinderen zeggen er niets van hoor... 'Mama, als mama gelukkig is, moet mama dat zelf weten.' Ik heb helemaal geen commentaar gekregen.... en mijn kinderen kunnen goed met Karel overweg...

2.7.3 Geloofsleven

Over haar geloofsleven is Carry heel summier. Zij geeft enkele voorbeelden van gebeden die ze het liefst doet in haar 'eigen woorden' en niet uit de Bijbel. Ze zegt steun te vinden bij Maria, maar ook bij haar engelbewaarder. Zij vertelt dat deze haar heeft behoed voor een intrede in een nonnenklooster, waar haar tante op aan stuurde. Ook haalt ze nog een mystieke ervaring aan van een duif die beide echtelieden gezien hebben.

Kort staat ze stil bij de Maria opdracht die het echtpaar deed bij hun trouwen, waarbij ze helemaal in het wit gekleed was.

2.7.4 Betekenis van Maria in Carry's leven en de praktijken rond de Maria verering (thema's)

Carry beleeft haar geloof intens. Ze geeft aan dat dat komt omdat het geloof in Indonesië anders, intenser wordt beleefd dan in Nederland. Ik vraag naar haar gewoontes, haar rituelen en wat Maria voor haar betekent. Tussen de regels door vertelt ze dat ze deze geloofsbelevingen en spirituele ervaringen alleen aan mij vertelt en niet aan haar vriendinnen noch aan haar kinderen.

C: Ja bidden, want ik ben zo opgevoed. [...] En als er wat is, dan bid ik niet uit een Bijbel....Nee, met eigen woorden en 's avonds van: 'Heer, dank U voor deze dag dat U mij beschermd hebt.' Dus niet uit een boek of zoiets, en met eten ook. 'Eh...eh..., wat is dat...eh? Dank voor deze spijze en drank.' Zoiets ja,... Sommigen die lezen in de Bijbel, hè... en daar vind ik niets aan. Ik bid liever met eigen woorden.

Uitgebreid gaat ze in op de rol die Maria in haar leven gespeeld heeft. Onderstaand fragment geeft een voorbeeld van de manier waarop ze de bijstand van Maria voelt:

C: Nou....dat is dus....dat eh...dat...zoals dit: mijn man is dus overleden... dan ben ik alleen thuis.... [...] Dan doe ik op slot. Dan doe ik als(*of*) er iemand naast me staat... Die zegt... oh god, 'Maria sta mij bij'. [...] Ja echt!

Ze vraagt Maria om bescherming voor haar dochter wanneer die op schoolreis gaat. Dan bidt ze om haar de kracht te geven om haar dochter dat schoolreisje niet te onthouden, omdat haar schoolreisjes in het verleden vaak geweigerd werden. Maar ze bidt ook om bescherming van haar dochter:

C: En als er wat is, als ik iets moet doen of zo.... zoals mijn dochter op school (*haalt herinnering op van haar dochter uit haar schooltijd*): 'Mama ik wil....', want vroeger werd ik altijd geweigerd... als ik.... 'Dat mag niet!' door mijn tante.... [...] Ik ben wel bang, als haar wat overkomt, maar ik wil haar niet weigeren, [...] omdat ik weet, [...] hoe ze dat aanvoelt, weet je wel? [...] Dus en dan bid ik Maria of zij haar wil beschermen daar. En dan zegt ze (*haar dochter*): Mama, eh...ik heb zo'n leuke reis gehad, maar.... maar er is iemand.... die die staat

altijd daar! Waar ik ben...is die persoon d'r. Ik ken die persoon niet.[...] Kan je nagaan....
(*spreekt dit uit vol verwondering*).

De dood heeft een essentiële rol in haar leven gespeeld. Ze vertelt over de dood van haar ouders, die van haar man en de afschuwwekkende dood van een 10 jarig meisje uit haar woonplaats.

C: En zo was het bij ons... dan heb je van die grachten, vaarten, hè... dat was een paar maanden geleden, hoor... en daar was een meisje van 10 jaar, die spelen altijd in het water zo... Is ze van de brug, is ze gesprongen! Maar het zand is nog vast... zat ze met haar benen erin! Haar voeten er in! En ze kon er niet meer uit. Niemand kon haar er uittrekken [...] En ze hebben haar dood gevonden, daar... Ze kon haar benen er niet meer uit..... [...] Oh wat een dood, zeg...

Ze spreekt ook over haar eigen dood. Zij vraagt Maria om op een goede manier te sterven. Op mijn vraag of ze opziet tegen de dood, antwoordt zij:

C: Nee...(*stilte*) [...] Dood niet... maar de manier waarop.... daar ben ik wel bang voor (*stilte*) en ook erg dat ik mijn kinderen moet verlaten.

Haar manier van geloven beschrijft ze als volgt:

C: Ik geloof ook niet uit een boek, of zo.... maar mijn levenswijze...en door mijn leven heb (geworsteld).... is dat eh... mijn gelóóf...

Heel haar leven heeft Carry ervaren dat haar gebeden tot Maria doorgaans verhoord worden en ze vertelt dat de gebeden tot Maria hoe langer hoe intiemer en vertrouwelijker zijn geworden. Soms, als ze bidt ze tot Maria, krijgt ze pas later, in haar droom via haar moeder, antwoord. Een voorbeeld daarvan beschrijft ze op deze wijze:

C: Ja, mijn moeder... als ik als ik iets wil koken en ik weet het recept niet... gek hoor... dan vraag ik in mijn droom aan mijn moeder! Die lui (*haar vriendinnen?*) zeggen: 'Car, je bent gek! Hahaha. Eerst weet je die die in..., ingredi...ingrediënten niet en opeens weet je het.' (*Carry:*) 'Ik heb het aan mijn moeder gevraagd.' [...]dan vraag ik aan mijn moeder en dan zegt ze, ja ... en dit en dit moet erin.

2.7.5 Geleefd geloof

Doordat Carry in haar jeugd jaren opgegroeid is in toenmalig Nederlands-Indië, wijkt haar beeld van Maria enigszins af van dat van de andere vrouwen. Zij lijkt geloofszaken, bijvoorbeeld in rituelen rond de Mariaverering, wat intenser en mystieker te beleven:

C: Het geloof en zo dat is, is in Indonesië meer, intenser als in Nederland.[...] in opzicht van ... eh...wij staan op en voordat je begint, ga je eerst de kerk in voor een gebedje...

C: Ja bidden, want ik ben zo opgevoed. Ik bid automatisch. En als er wat is, dan bid ik niet uit een bijbel....Nee, met eigen woorden en 's avonds van: 'Heer, dank U voor deze dag dat U mij beschermd hebt.'

C: De Zusterschool is een nonnenschool... dat is katholiek, hè? Beginnen met met, we beginnen met bidden en we eindigen met bidden...

De '*organizing themes*' in haar verhaal zijn: 'Maria als Moeder', en als 'leidsvrouw'. Anders dan de andere vrouwen, noemt Carry Maria niet gewoon haar Moeder, maar haar geestelijke moeder. Zij staat haar bij en beschermt haar. Zij is haar raadgeefster die haar vertelt hoe ze moet leven. Andere thema's zijn 'het geloof', haar 'mystieke ervaringen' en tot slot haar sterker wordende 'band met Maria'. In dit fragment vertelt ze hoe haar band met Maria ten positieve is veranderd:

C: Intiemmer (*geworden*)... [...] Ik praat altijd tegen Ze (*Maria*) en ik bid dus... het is, wordt hoe langer hoe vertrouwelijker...

3. Analyse van de interviews

'In deze modderige tijd waarin niets meer vaststaat, komt Maria als geroepen.' (Stijn Fens, Trouw, 4 februari 2017)

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk, waarin de uitkomsten van de interviews worden geanalyseerd, wordt een antwoord gezocht op de vraag wat Maria betekent voor de ondervraagde vrouwen. De betekenis die zij haar toedichten komt misschien wel het best tot uitdrukking in het bidden van het Weesgegroet. Alle vrouwen baden dit gebed, zeker in hun jonge jaren, minimaal zes keer per dag. Als de vrouwen van huis uit gewoon waren om, in tijden van nood en onweer de rozenkrans te bidden, dan loopt het bidden van het aantal Weesgegroetjes al gauw op tot vijftig of zelfs meer. Tijdens dit bidden van de rozenkrans wordt het leven, het lijden en de verrijzenis van de Heer Jezus Christus overwogen. Het belang van dit gebed is en was groot voor deze vrouwen, zoals voor de meeste oudere katholieken. Om die reden is het Weesgegroet, en dan met name het derde deel, gebruikt als ordeningsprincipe voor de analyse.

3.2 Het Weesgegroet

(Deel I) Wees gegroet, Maria, vol van genade.

De Heer is met U.

(Deel II) Gij zijt de gezegende onder de vrouwen,

En gezegend is Jezus, de Vrucht van Uw schoot.

(Deel III) Heilige Maria, Moeder van God,

Bid voor ons, zondaars,

Nu en in het uur van onze dood. Amen.

Het Weesgegroet (Latijn: *Ave Maria*) is een gebed gericht tot de Heilige Maagd Maria, de moeder van Jezus Christus. Het eerste gedeelte is ontleend aan Lucas 1:28. In opdracht van God gaat de aartsengel Gabriël naar Nazareth in Galilea, naar Maria, die was uitgehuwelijkt aan Jozef. Gabriël bezoekt Maria en zegt tegen haar: 'Gegroet Maria, je bent begenadigd, de Heer is met je'.

Het tweede gedeelte van het gebed komt uit Lucas 1:42. Maria brengt een bezoek aan haar nicht Elisabeth. Deze werd vervuld van de heilige Geest en riep luid: 'De meest gezegende ben je van alle vrouwen en gezegend is de vrucht van je schoot.'

Het derde gedeelte, ten slotte, is niet ontleend aan de Bijbel en wordt pas voor het eerst genoemd in Savonarola's '*Esposizione sopra l'Ave Maria*' uit 1495 en wordt niet

eerder dan in de tijd van het concilie van Trente, zo'n vijftig jaar later, gemeengoed.⁵ Sinds wanneer het Weesgegroet als gebed wordt gebruikt is onduidelijk; met zekerheid weten we alleen dat het sinds het midden van de elfde eeuw werd gebeden. Voor dit onderzoek is vooral het derde deel van het gebed van belang. Hierin is Maria de moeder van God, zoals zij sinds het concilie van Efese in 431 officieel erkend wordt. Door de vrouwen wordt aan de moeder Gods gevraagd om nu, maar ook in het uur van de dood voor hen te bidden. Daarom dragen de volgende paragrafen respectievelijk de titel, 'Moeder van God', 'Bid voor ons zondaars', 'Nu' en 'In het uur van onze dood'.

In dit hoofdstuk wordt gekeken welke titels de vrouwen aan Maria geven en welke relatie zij hebben met de, door hen vereerde, Maria. Een en ander staat in het licht van de 'organizing themes', zoals beschreven in de paragrafen onder de kopjes "geleefd geloof" van het vorige hoofdstuk. Ook wordt onderzocht in hoeverre de moeder-dochter verhouding van belang is voor de Mariaverering.

3.2.1 Heilige Maria

Van Dale's Woordenboek Nederlands geeft vier betekenissen voor het woord 'heilig'. Heilig wordt bijvoorbeeld gebruikt in de zin van 'Hij is heilig verklaard'. Het betekent ook 'onkreukbaar' of 'onverbreekbaar'. Een ander synoniem voor 'heilig' is 'eerbiedwaardig' of 'verheven', bijvoorbeeld in de betekenis van 'Heilige Schrift'. Verder betekent heilig 'zonder zonde' of 'rein'. In de aanhef in het Weesgegroet, 'Heilige Maria, moeder van God' zijn alle betekenissen op het woord heilig van toepassing.

Van de beschrijving van het woord 'heilig' met betrekking tot Maria doet feministisch theoloog Anne-Marie Korte verslag in een artikel in het *Wörterbuch der Feministische Theologie* (2002), hierna afgekort als *WFT*. Het is opvallend, meent Korte, dat monotheïstische godsdiensten met een overwegend mannelijk godsbeeld, toch zoveel vrouwelijke heiligen kennen. In het katholicisme is Maria de bekendste. Korte zet uiteen dat 'heilig' voornamelijk wordt gebruikt in de zin van 'voorbeeldig'.

De reacties op heiligverklaringen van vrouwen zijn altijd divers geweest. Voor Simone de Beauvoir (1953), Frans filosoof en feministe, waren vrouwelijke heiligen voorbeelden van vrouwen, die in staat waren de beperkingen van het vrouw zijn te boven te gekomen en die hun menselijke mogelijkheden volledig hebben benut. Feministische theologen staan een stuk kritischer ten opzichte van vrouwelijke heiligen. In de vitae van deze heiligen, zo meent Korte (In: *WFT*, 2002) overheerst de androcentrische blik. Ze zijn per slot van rekening geschreven door mannen. Ze laten een vrouwbeeld zien waarin de vrouw ondergeschikt is aan de man en aan

⁵ De zin *Heilige Maria, moeder van God, bid voor ons zondaars* verschijnt voor het eerst in de catechismus van 1555, *Summa Doctrinae Christianae van Petrus Canisius*. Petrus Canisius (Palala Press, 2016).

zelfverloochening doet. Dat er vrouwelijke heiligen zijn is van belang omdat wij in hen, dankzij het feit dat er van hen werken zijn overgeleverd, de vrouwelijke stem horen. Door deze verhalen te vergelijken met de kerkelijke beelden van vrouwen krijgen we meer inzicht in de visie en mogelijkheden van vrouwen in kerk en theologie (In: *WFT*, 2002).

Voor mij zijn bovenstaande beschrijvingen van het begrip 'heilig' nog onvoldoende uitgediept. 'Heilig' is voor mij, in één woord gezegd, 'heelheid'. Het heeft voor mij de betekenis van 'bijzonder respectvol', en voor wie heb je meer respect dan voor God? Daarom voeg ik nog twee betekenissen toe: 'behorend bij God' 'toewijding aan God'.

3.2.1.1 Visies op Maria vanuit de respondenten

Eén van de vrouwen, Geerte typeert Maria kort en bondig als volgt:

G: Eigenlijk is Maria, de eh, mijn Heilige [...] dat is ze door mijn leven heen.

Voor haar is Maria de Eerste. Ze vertelt over het verlies van haar zus José die aan de ziekte ALS is overleden:

G: (*zucht*) Ja, dat was ook al zo'n ziekte waar je eigenlijk gezegd; je kon niet beter worden en je kon wel beter worden. [...] en Maria was daar wel een steunpunt. [...] Mijn Moeder.... Moeder Maria.

(*Als ik haar vervolgens vraag wat het begrip 'Moeder' bij haar oproept zegt ze*)

G: De eerste, min of meer....

Zij is haar steun en toeverlaat, helpt haar in tijden van nood en als ze niet kan slapen. Maria is voor haar een ware 'hulpe'. Zij verhoort al haar gebeden en geeft blijheid. Andere titels die zij aan haar geeft klinken al even poëtisch: de Eerste, een vaste baken, een Vrouw die haar niet in de steek laat. Maria is voor haar de voorspreekster bij God en dat zal ze ook zijn, zo vertrouwt zij mij toe, in de laatste fase van haar leven.

Niet alleen voor Geerte, maar voor alle vrouwen geldt dat Maria een belangrijke plaats inneemt in hun leven; ze maakt er integraal deel van uit. Maria helpt, ontzorgt, draagt en is hen genadig. Marthe benadrukt bovendien dat het voor haar belangrijk is dat Maria haar accepteert zoals ze is. Toen ik haar vroeg (waarbij ik moest aandringen op een antwoord) of er de laatste jaren iets veranderd is in haar relatie met Maria, antwoordde ze:

M: Ja, ja.... Alleen maar sterker, ja sterker geworden....vind ik. [...] En je hebt natuurlijk, als je dan problemen hebt, of problemen...? Je maakt je zorgen over je kinderen, of, of...of er is iets, of weet ik veel wat dan kon je er met z'n tweeën over praten.... maar nou ben je alleen en je moet het wel kwijt...[...] Dus dan praat je met hierboven,.... hè? (*Ik vraag hier of zij daar alles*

aan kwijt kan) [...] ja ja ja, god ja..... eigenlijk is het natuurlijk heel gemakkelijk, want ze (=Maria) antwoordt natuurlijk niet en ze geeft je niet op je donder, zo van... je moet niet zeuren of eh.....hahaha.... [...]vriendinnen die kunnen wel eens zeggen ja, ja maar je moet niet zeuren....

Maria zorgt er volgens Marthe voor dat 'alles weer goed komt'. Een soortgelijke opmerking komt van Dineke. Bij haar klinkt de boodschap door dat Maria haar leidt door haar leven. Vier van de zes vrouwen (Joanneke, Geerte, Ida, Marthe) bestempelen Maria expliciet als iemand die hen de weg wijst, die hun leidsvrouw is. Voor Joanneke was dat een mooie gewaarwording tijdens ons gesprek:

J: Dat doet Maria bij mij nu! [...] Ja, leiden. Dat doet Maria bij mij nou. Dat denk ik wel eens, dan denk ik, hoe ben ik er eigenlijk doorheen gekomen? [...] Ik denk, Maria zal mij toch wel geholpen hebben.

Carry verwoordt het net iets anders; voor haar is Maria een raadgever:

C: En Maria, die is.....die helpt mij overeind, Ma-Ma-Maria die is mijn geestelijke Moeder. Ja, ja... [...]. (Als) ik het moeilijk heb, of zo, dan vraag ik Maria en net of ze dan in mijn...in mijn dromen mij vertelt, mij zegt wat ik doen moet, en zo...[...] (als) raadgever...ja.

Voor twee van de zes vrouwen (Dineke, Ida) is Maria troost. De vrouw die van protestant katholiek is geworden (Ida), heeft die stap o.a. genomen vanwege de troost die ze niet bij haar eigen moeder vond, maar wel bij Maria. Ze zegt haar 'bestemming gevonden te hebben' toen Maria de rol van Moeder voor haar overnam. Als lagere schoolmeisje heeft ze een mystieke ervaring in een voor haar onbekende katholieke kerk en vindt zij bij het zien van Maria's beeltenis troost bij haar in plaats van bij haar aardse moeder.

I: En toen dacht ik... ik kan hier alles kwijt! Ik hoor niks, ik zie niks..... maar ik kan...(al huilend) aan dat beeld kan ik een heleboel kwijt. Daar heb ik toen een hele tijd niet zo mee gezeten... daar ging het niet om, maar hoe ouder als ik werd, hoe mooier als ik het vond maar ik denk het katholieke geloof dat is gewoon anders.[...] En daar dat, daar ben ik ook gevoelig voor... van mijn vader en moe....want mijn vader, ja van mijn vaders kant, die geloofde helemaal niet, maar daar was het altijd liefdevol, dus eh....

Later, als volwassen vrouw, vindt zij troost bij Maria's beeltenis in de Mariakerk. Met specifiek dit beeld heeft zij een binding en, nu deze kerk niet meer in gebruik is, ervaart ze dat het moeilijk is eenzelfde relatie te krijgen met een beeld van Maria in andere kerken.

Zich begrepen voelen lijkt een belangrijk aspect in de relatie met Maria. Dineke vertrouwde mij toe dat ze zich vaak zo onbegrepen heeft gevoeld en legt dan uit hoe zij haar verhaal over de betekenis van Maria in haar leven wel kwijt kon aan mij als interviewer en onderzoeker:

D: ... wat fijn dat ik een keer kan zeggen (*haar stem breekt helemaal van de emoties*) want niemand begrijpt mij vaak... wat... waar ben je toch altijd mee bezig?...en het is gewoon.... omdat ik als kind van 4 jaar op een boerderij wonend en een prachtig stukje grond had (*slikt*) met veel bomen, en dan had ik een boom bestempeld.... ook al met andere zusjes en ik was, denk ik, toch nog eerste klas lagere school dat ik mijn eigen sigarenkistje van vader pakte en daar een prentje in deed... en dan Maria steentjes en bloemetjes bracht.

Ze vervolgt haar verhaal over wat zij, als kind, bij het Mariabeeld plaatst. Het lijkt erop dat zij als kind al precies aanvoelt hoe heilig, in de zin van eerbiedwaardig, Maria voor haar is:

D: En daar begon het mee. En o wee, als iemand daar te veel rommel bij zette. Het was altijd precies wat bij Maria hoorde en eh nou... waarom eigenlijk? Ik had geen oma maar wel een opa die heel veel zat te bidden met zijn rozenkrans, maar ik zelf vond ehm... zo Maria zoals de plaatjes... via de plaatjes van Moeder met dat Kind op de arm en dat zórgen.

Een soortgelijke ervaring van de heiligheid van Maria spreekt uit de ervaring van een andere vrouw (Joanneke). Zij heeft een beeld weten te redden dat kapot gegooid zou worden door de eerste eigenaresse. Deze beeltenis van Maria is nu háár Redder en háár Leidsvrouw. Juist dát beeld gaat, zoals ze met haar kinderen heeft afgesproken, mee in de kist, als zij komt te overlijden.

3.2.2 Moeder van God

In het Weesgegroet wordt gebeden tot Maria als de moeder van God. Uit de interviews blijkt dat alle vrouwen haar ook als zodanig zien. Alle vrouwen hebben een eigen, persoonlijke, relatie met Maria. Maar soms geven ze ook blijk van een gedeelde visie op Maria. Zo noemen alle vrouwen Maria hun Moeder en twee van hen, Geerte en Dineke, noemen haar tevens 'Moeder van alle mensen'. Aangezien Maria hun Moeder is, zien zij zichzelf ook als kind van Maria. Een van de vrouwen (Joanneke) begint zelfs spontaan een door haar geliefd Marialied te zingen "Ik ben een kind van Maria, mijn Moeder is zij". Eén vrouw (Carry) onderscheidt expliciet haar eigen moeder van Maria door een epitheton ornans toe te voegen. Ze noemt Maria haar geestelijk Moeder, of geestes moeder.

*Ravenburger Schutzmantelmadonna.
Vermoedelijk Michel Erhart, rond 1480.*

Een ander, Dineke, geeft een wel heel bijzondere titel aan Maria. In het verleden was zij, volgens haar, haar Moeder, maar aangezien zij in de loop van haar leven steeds dichterbij de Moeder Gods is komen te staan, noemt zij Maria, in deze fase van haar leven, haar vriendin. Zij gaat hier nog wat nader op in door uit te leggen dat de Paus (Franciscus I) haar 'Mama' noemt. Maar in haar beleving is dat niet genoeg. Maria vervult in haar ogen de rol van vriendin, hoogverheven weliswaar, maar toch bereikbaar:

D: En dat begrijp ik gewoon, dat het eigenlijk over de hele wereld en ook in oorlogstijd... Wij hebben de oorlogsjaren '40 / '45 daar hebben we films van...., dat heeft Harry, maar als je dan die kerstvieringen ziet op die oorlogsfilms...de soldaten, ook de niet gelovigen, die doen allemaal mee met het Weesgegroet. Het is opvallend, het Onze Vader veel minder, maar het Weesgegroet Maria, dat blijft voor iedereen blijft dat eh eh...een hulp, een troost van... dat je niet alleen staat in narigheid. (*Dan vat ik de passage samen door te vragen of Maria voor haar meer en vriendin is dan een Moeder*) [...] Ja precies! [...] (omdat ze) dichtbij staat... ja ja...

Zij voelt zich gehoord, gezien; kortom, gekend door haar. Zij heeft twee kinderen verloren en haar drie aangenomen kinderen moeten afstaan. Zij spiegelt zich aan Maria, als *Stabat Mater* (*Stabat mater dolorosa, iuxta crucem lacrimosa, Dum pendebat filius*)⁶, waar het het lijden en sterven van haar zoon Jezus betreft. Bij alle verlieservaringen vindt Dineke troost bij Maria, zo verhaalt ze in de volgende passage:

D: Ik zie 't toch wel als een Moeder die Jezus heeft eh... gedragen met eh...Kerstmis... [...] en die gewoon eh...samen eigenlijk ehm... ehm samen gestorven... (*hapert en komt moeilijk uit haar woorden door de impact die dit op haar heeft*)...Zij heeft ook een zoon... gestorven aan het kruis gehad, en ik heb een dochter gehad die is overleden, dus zij heeft Hem af moeten staan....Nou ik heb dezelfde ervaring...die pijn! [...] En dan denk ik eigenlijk, ja,.... Maria, Gij hebt, je hebt Jezus gedragen en eh... je hebt Jezus aan het kruis gehad eh... die die die pijn... die is wel tien keer erger dan mijn pijn maar jij weet eh... gewoon wat het voelt om eh...om dát dat te moeten ervaren en mee te dragen eh...[...] op je schouders. (Ik voeg in dat ze Rob ook al verloren heeft).... (stilte) Ja, ja, ja, inderdaad....ja... [...] De aangenomen kinderen, afstand van gedaan.... [...] En Maria was d'r steeds...

Ze voegt er wel aan toe dat het lijden van de Moeder Gods veel zwaarder was dan het hare. Wat haar vooral steunt, is dat zij zich door Maria gekend en begrepen voelt. Dat gedeelde mede-lijden maakt Maria voor haar, meer nog dan moeder, ook voor haar tot een vriendin. Maria is, in de loop van het leven van deze vrouw, iemand geworden aan wie je je verhaal kwijt kunt.

In hoofdstuk vijf ga ik dieper in op de relaties van de vrouwen tot Maria als hun Moeder en tot hun (biologische) moeder. Nu al kan gezegd worden dat voor

⁶ Het *Stabat Mater* stamt vermoedelijk uit de 13^e eeuw en is gedicht door een onbekende Italiaanse of Franse auteur.

sommige vrouwen geldt dat zij zich zowel identificeren met Maria als met hun eigen moeder en dat er soms zelfs sprake is van verwarring tussen hun fysieke moeder en Maria. Met name in het interview met Geerte lopen de benamingen van moeder en Moeder Maria vaak door elkaar. Ze kent titels toe aan Maria die ze eveneens toekent aan haar moeder. Maria, als Moeder in de hemel, maar ook dichtbij volgens de vrouwen, wordt dan als het ware de vervanging van hun aardse moeder nu zij er niet meer is voor hun dochters.

3.2.3 Bid voor ons zondaars

Maria is voor de ondervraagde vrouwen ook Voorspreekster bij God. Ze geven op verschillende manieren en in verschillende situaties vorm aan het aanroepen van Maria. Vijf van de zes vrouwen (met uitzondering van Ida) steken geregeld kaarsjes op en bidden dan een kort gebed tot Maria. Twee respondenten (Joanneke, Geerte) vertellen dat ze vaak naar het Mariakapelletje in de buurt gaan. Soms, zegt Joanneke, als ik iets graag wil, ga ik naar het kapelletje en praat met Maria. Dat wil niet zeggen, voegt ze er nog aan toe, dat ik het dan ook daadwerkelijk krijg, daar ben ik niet zeker van. Een ander (Geerte) bidt heel geregeld een kort gebedje tot Maria in tijden dat zij het moeilijk heeft. Dit gebedje herhaalt ze, keer op keer, tijdens het interview en het luidt als volgt:

G: Gedenk o genadigste Maagd Maria, dat het nooit gehoord is dat iemand die tot u kwam en uw bijstand inriep, door u verlaten is geworden. Aangemoedigd door dit vertrouwen, (o, Maagde, Maagde) kom ik tot u en bid dat u mijn gebeden verhoort.'

Dineke doet een kort schietgebedje: "Onze lieve Moeder van de Heer, ik red het een keertje niet weer" of ze bidt het Weesgegroet en hanteert daarbij de rozenkrans. Maria is voor haar een vriendin geworden met wie ze met weinig/ geen woorden haar noden kan bespreken. Na een mystieke ervaring met het beeld van Moeder met het Kind en de zorg die dat beeld uitsprak, kan zij haar verhaal altijd kwijt aan Maria. Aangezien zij als geboren protestant niet is opgegroeid met kaarsjes opsteken en Weesgegroetjes bidden, zoekt zij andere middelen om te bidden tot Maria. Zij zingt het 'Ave Maria' in de kerk, bij voorkeur solo. Als Ida dit zingt, heeft zij in gedachten dat het lied niet slechts gezongen, maar opgedragen wordt aan de Moeder Gods:

I: Ja, het is eh....als ik een Marialied moet zingen...dan zing ik 't niet gewoon...maar ik draag het op. [...] Dat kan misschien wel raar klinken, maar gewoon een liedje zingen, dat is geen punt. Maar...ik ga het opdragen en dan klinkt het toch anders.

3.2.4 Nu ...

Maria is Middelaress, maar wat vragen de vrouwen aan Maria, waarbij hebben zij haar hulp nodig? Soms heeft hun vraag betrekking op heel alledaagse zaken. Zo vragen vijf van de zes vrouwen Maria of zij wil helpen om in slaap te vallen. Op mijn vraag of

Maria meer aan de goddelijke kant of aan de menselijke kant staat antwoordt een van de vrouwen (Geerte):

G: Ik denk beide. Ze staat veel aan de goddelijke, maar ze staat ook aan de menselijke kant [...] want zij is hulpe.

Voor haar is Maria intermediair, Voorspreekster bij God. Tussen de regels door is zelfs te lezen dat Maria misschien zelfs wel dichterbij haar staat dan bij God. Een van de respondenten (Carry) benoemt Maria's rol in haar leven op een wel heel bijzondere manier. 'Maria..... ik voel dat ze dus naast mij staat, in mij staat...dus, naast me ín staat.' Een 'opstapje naar God', noemt een andere vrouw (Ida) haar. Maria is voor haar warmte. Ze geeft rust en ook innerlijke kracht. Hierdoor kan deze vrouw, die in haar leven moederliefde moest ontberen, zelfs liefde géven aan anderen. Ida zelf vat samen:

I: ... (vertelt dat ze zich erg welkom voelde bij een bepaalde familie) daar was altijd de deur los (=open) en daar kon je altijd inkomen (=binnenkomen) en dat vond ik altijd heel erg mooi... maar als kind zijnde hebben we dus vreselijk veel.... eigenlijk moeten meemaken wat ik eigenlijk niet kwijt kon.[...] En daardoor ben ik eigenlijk ja, eigenlijk met een Maria gevoel gekomen, omdat ik....mijn moeder eigenlijk heel veel gemist heb (huilt) ... en dat zit bij mij zo hoog (geëmotioneerd)....[...] Ja en dan denk ik, als ik dan tot Maria bid, dan heb ik het gevoel van het is goed zo....

Voor haar geldt, evenals voor twee anderen (Carry, Marthe), dat zij zo'n zwaar leven heeft gehad, dat het voor haar beter zou zijn geweest als zij liefde had ontvangen in plaats van zelf alleen maar liefde uit te delen. Een vrouw (Marthe) durft bijvoorbeeld zelfs geen kaars voor zichzelf op te steken. Zij wil alles voor anderen doen, maar eigenlijk zou ze zelf wel wat hulp en steun kunnen gebruiken. Een andere vrouw (Carry) vertelt over wat ze allemaal weggeeft aan haar burens, maar dat ze daarvoor niets terug krijgt. Zij vermeldt dat omdat zij als kind geïnterneerd is geweest in het Jappenkamp en toen ook al een hele vrijgevig houding had ten opzichte van mede kampbewoners. Carry geeft hiermee aan dat zij er moeite mee heeft dat haar vrijgevigheid vaak niet wederkerig is.

3.2.5 ... en in het uur van onze dood

Ondanks de hoge leeftijd van de vrouwen is het naderende einde nauwelijks een thema in de gesprekken. Alleen Joanneke heeft een heel duidelijk beeld van haar sterven en van de manier waarop zij daarin begeleid wil worden door Maria. Joanneke vraagt aan Maria om, als ze gestorven is, haar ziel naar de hemel te brengen, getuige de volgende uitspraak:

J: dit is een oud Mariabeeld (*wijst nu naar het beeld dat mee moet*); dat moet je maar naast mij in de kist leggen.

Carry bidt regelmatig tot Maria voor een goed en zacht einde. In haar woonplaats

kwam ooit een 10-jarig meisje op een gruwelijke manier om het leven. Carry is er daarom van overtuigd dat je Maria mag vragen om een zachte dood. Dit zijn haar woorden:

(Mijn vraag aan Carry is of ze opziet tegen de dood)

C: Nee...(stilte).... maar de manier op.... Dood niet... maar de manier waarop.... daar ben ik wel bang voor (stilte) en ook erg dat ik mijn kinderen moet verlaten. Ja...ja.[...] Dat vind ik ook erg....[...] *(Dan vraag ik haar of je Maria kunt vragen om een goede manier van sterven)*

C: Ja! Dat vraag ik altijd.... Dus, ik ben nu ook op zo'n leeftijd... dat vraag ik altijd ja!

Ook Joanneke is heel duidelijk in hoe zij haar eigen sterfbed voor zich ziet, getuige het volgende fragment:

J: Ja, daar zit wel een bedoeling achter van dat Maria mij naar de hemel moet helpen. Dat is mijn bedoeling erachter dat Maria mij moet helpen dat je in de hemel komt.

De overige vrouwen zeggen daar niets over, althans niet in de directe zin van het woord. Toch wordt er door alle vrouwen over meerdere sterfbedden gesproken. Dineke is heel expliciet over het sterfbed van haar dochter Eline:

D: En wij waren er ook bij dat ze, maar afijn en eh tot het laatste uur, onze Leon was erbij en onze kleinkinderen, vier kleinkinderen, dus Eline die was.... en dat heeft ze denk ik niet meegekregen en toch denk ik tot het laatste toe, hè, en dat wij hebben alleen maar Weesgegroetjes *(ze is nu heel geëmotioneerd)* gebeden; de rozenkrans met Maria en iedereen kon dan gewoon meedoen...

Haar verhaal over het sterfbed van haar dochter is voor een gedeelte al hetzelfde als dat van haar vader. Ook toen bad ze eindeloos veel Weesgegroetjes, hetgeen ze heeft overgenomen van haar opa:

D:ik kreeg het met de paplepel ingegoten. Dus dat ging eigenlijk allemaal vanzelf! [...] Via mijn opa. [...] En later bleek vader eigenlijk tot aan het laatste toe... Hij is met 86 jaar overl... opa heb ik meegemaakt, toen was het in de jaren 50 dat hij overleed, mijn vader in de jaren 86, maar ehm dat ie zelf, toen iedereen zei... hij is er niet meer, toen ging ik gewoon bidden....

Een vrouw (Joanneke) vindt het woord genade moeilijk te duiden, maar heeft wel het vertrouwen dat haar leven beter lukt en gelukt is mét Maria.

3.3 Conclusie

Alle vrouwen hebben, in de loop van hun leven, een sterke en positieve relatie met Maria ontwikkeld. Ze geven aan dat ze zich bij haar geborgen voelen. Ze weten zich door haar gedragen en beschermd. Ze hebben zich gespiegeld aan Maria waardoor ze zich verre van 'tweederangs' voelen. Ze geven aan dat Maria bereikbaar is en dichtbij, zoals een vriendin ook nabij kan zijn, ondanks een fysieke afstand. Maria is

voor hen niet te hoogverheven en daardoor geen onbereikbaar en niet te evenaren rolmodel. Integendeel, het zijn stuk voor stuk sterke, krachtige vrouwen die zich op mogen trekken aan Maria. Ze mogen en kunnen zichzelf zijn en Maria houdt haar armen wijd open voor hen als vrouw. Daardoor reikt zij ook heel erg aan het wereldse leven. Zij zijn sterker uit de, voor sommige vrouwen heftige, problemen gekomen die zij in hun leven hebben ervaren. Dat komt volgens sommige vrouwen (Marthe, Carry, Ida, Geerte, Dineke) mede door de genade die hen geschonken wordt; doordat Maria hen genadig is. Maria zorgt ervoor dat alles uiteindelijk goed komt.

4. Maria in de katholieke traditie en feministische literatuur

4.1 Inleiding

Hoe verhouden de beelden van Maria zoals die naar voren komen in de interviews, zich tot de opvattingen van en in de katholieke kerk over Maria? In hoeverre is het gedachtegoed van feministische theologen herkenbaar in de rol die Maria speelt in het leven van de respondenten? Om deze vragen te kunnen beantwoorden in het hierop volgende hoofdstuk, wordt in dit hoofdstuk een beknopt overzicht gegeven van (het ontstaan van) de katholieke leer met betrekking tot Maria en wordt ingegaan op de ideeën over Maria van (een aantal) feministische theologen.

4.2 De dogmata aangaande Maria

De katholieke kerk kent een viertal dogmata⁷ die betrekking hebben op Maria.⁸ Uit de vroege middeleeuwen dateren het dogma over de maagdelijkheid van Maria en het dogma over de titels van Maria, Maria als moeder van Jezus en moeder van God. In de moderne tijd kwam daar nog een tweetal dogmata bij, die echter reeds eeuwen bestanddeel waren van de katholieke geloofspraktijk. In 1854 werden de verhalen en praktijken over de Onbevleete Ontvangenis van Maria formeel tot dogma bevestigd en in 1950 is het dogma dat Maria met ziel en lichaam in de hemel is opgenomen (Maria-Tenhemelopneming), vastgesteld.

De maagdelijkheid van Maria

Hoewel Maria's Maagdelijkheid nooit officieel en definitief als dogma is afgekondigd, wordt deze wel als zodanig beschouwd. In 649 bevestigde paus Martinus tijdens het Lateraans Concilie de volledige en eeuwige maagdelijkheid van Maria zowel voor als na de geboorte van Jezus (Paul Palmer, *Mary in the Documents of the Church*, in: Hermann 2015, 32). Dit neemt niet weg dat het debat hierover gedurende de middeleeuwen nooit verstomde. Theologen in de twaalfde en dertiende eeuw verwierpen het concept van de maagdelijkheid zelfs, maar in de veertiende eeuw omarmde de Franciscaanse school haar juist weer. De maagdelijkheid van Maria wordt uitgelegd in de dubbele betekenis van het woord. Jezus is, zoals wordt beleden

⁷ De katholieke kerk heeft het geloof in zgn. **dogma's gedefinieerd**, vooral dan wanneer bepaalde geloofspunten weliswaar algemeen geloofd worden, echter om bepaalde redenen kennelijk niet goed tot hun recht komen. Er wordt dus niets aan de geopenbaarde waarheid toegevoegd. Getracht wordt in het dogma het geloofsgoed beter en duidelijker uiteen te zetten. Geraadpleegd van <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=650&dos=34>

⁸ 'Dogma' op RKdocumenten.nl (z.d.). Karin Leeuwenhoek (red.). Tilburg: Tilburg School of Catholic Theology. Geraadpleegd van <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/mariologie/dogma-op-rkdocumenten>

in het Credo, geboren uit de maagd Maria én Maria zelf is maagdelijk verwekt (Proto-Evangelie van Jakobus, in: Klijn, 1984).

Moeder van God

Nestorius van Constantinopel (381-451) was zonder dat hij zich hiervan bewust was, betrokken bij (de totstandkoming van) het tweede dogma. Nestorius maakte onderscheid tussen de menselijke en goddelijke natuur van Christus. Hij noemde haar dan ook moeder van Christus. Tijdens het concilie van Efese gaf Cyrillus van Alexandrië (375/380 – 444) haar echter de titel Moeder van God (Cyrillus van Efese, 430). Volgens hem vielen de menselijke en goddelijke natuur van Jezus namelijk samen. Daarom komt haar, volgens hem, de titel Moeder Gods toe (*theotokos*). Zij is de Moeder van Jezus, de God-Mens en niet de Moeder van alleen de mens Jezus (*christotokos*). Het concilie deelde uiteindelijk de opvattingen van Cyrillus en het verlenen van de titel moeder van God gaf een sterke impuls aan de Mariaverering. Was het toeval dat het concilie werd gehouden in Efese, een plaats waar juist Maria bijzonder vereerd werd in de nasleep van de daar gevestigde cultus rond de tempel van Artemis, eveneens in Efese?

Maria onbevlekt ontvangen

Het derde dogma, de Onbevleete Ontvangenis van Maria (Pius IX, 1854), heeft anders dan het eerste, geen enkel aanknopingspunt in de Bijbel. De ouders van Maria, Anna en Joachim, worden in de Bijbel niet genoemd. Toch bestaat er een legende, waarin van Maria's eigen geboorte een wonder gemaakt wordt. Haar vader Joachim krijgt in de tempel van de hogepriester te horen dat zijn kinderloosheid een straf van God is en dat deze vrome man, daarom niet welkom is in de tempel. Vervolgens verschijnt aan hem een engel die hem aankondigt dat hij, ondanks de hoge leeftijd van hem en zijn vrouw, een kind zal krijgen, een meisje dat hij Maria moet noemen. En, zo wordt eraan toegevoegd, geef haar aan God, zoals je beloofd hebt. Opvallend is dat niet alleen Joachim door een engel bezocht wordt, maar ook zijn vrouw Anna. Dit dogma bevestigt de bijzondere status van Maria door te stellen dat zij verwekt werd en ter wereld kwam zonder te zijn bevlekt met de erfzonde. Zij werd met een onbevleete ziel ontvangen in de schoot van haar moeder. Op haar ziel werd door God reeds tevoren de zuiverende werking van de toekomstige verlossing door haar Zoon Jezus Christus toegepast.

Net als over de maagdelijkheid van Maria werd ook hierover langdurig discussie gevoerd (Radford Ruether in: *NDCT*, 1983). In de 12e eeuw waren de meeste theologen van mening dat Maria al vóór de conceptie van Jezus, vrij was van erfzonde. In de tijd van de hoogscholastiek (Thomas van Aquino e.a. in de 13e eeuw) schoof de grens echter iets op. Men ging er toen vanuit dat Maria gedurende haar zwangerschap bevrijd werd van de erfzonde. De laatscholastiek (Duns Scotus en anderen) opperde dat de onbevleete ontvangenis van Maria nodig was voor de onbevleete ontvangenis van haar zoon, wat niet wegneemt dat ook Maria niet uitgesloten zou zijn van de uiteindelijke algemene verlossing. Dominicanen zagen de

zwangerschap als een passief iets, waardoor zij vasthielden aan de opvattingen van Thomas van Aquino, dat de erfzonde verdween tijdens de zwangerschap van Maria. Omdat franciscanen de zwangerschap juist als een actief gebeuren zagen, maar ook omdat zij zeker wilden weten dat Maria de erfzonden niet zou kunnen overdragen, moest zij ook wel zonder zonde geboren zijn.

Het concilie van Trente (1545-1563) wilde zich niet aan deze kwestie branden en deed daarom hierover geen uitspraak. Volgens Palmer was de beperkte aandacht voor Maria tijdens dit concilie het gevolg van het feit dat Luther slechts in beperkte mate kritiek leverde op de Mariaverering: *“Martin Luther refused to distinguish between true and exaggerated devotion to the Mother of God, and set the tone of future Protestant denials by branding all devotion to the saints and to Mary, their Queen, as idolatry. And yet Luther never completely rejected the teaching on the prerogatives of the Blessed Virgin Mary”* (Palmer in: Hermann 2015, 32).

Dankzij vooral de inspanningen van jezuïeten, franciscanen en ongeschoeide karmelieten, werd de Onbevleete Ontvangenis van Maria uiteindelijk toch, in 1854, tot dogma verheven (Pius IX, 1854). Omdat, zoals gezegd, een onderbouwing vanuit de Schrift niet mogelijk was, zei de paus dat het dogma niet in strijd was met de Schrift en teruggreep op bepaalde passages in de Schrift, zoals die door kerkvaders en andere kerkelijke autoriteiten was begrepen (Hermann, 2015).

Maria's opstanding uit de dood en Maria-Tenhemelopneming

Reeds in de vijfde eeuw deden er allerlei apocriefe verslagen de ronde over de opstanding van Maria uit de dood. Deze opvatting sloot goed aan bij de volksoopvatting dat Maria gezeten was aan de rechterhand van God, waar zij spreekbuis werd van de gebeden van de gelovigen (Radford Ruether in: NDCT, 1983). Toch zou het nog heel lang duren voor deze opvatting de vorm van een dogma kreeg. Een poging van tweehonderd bisschoppen tijdens het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) leidde nog tot niets. Het zou zelfs tot 1950 duren voordat het opnemen van Maria in de hemel (met ziel en lichaam) door paus Pius XII tot dogma werd verheven (Maria-Tenhemelopneming) (Pius XII, 1950).

4.3 Maria cultus van de middeleeuwen tot nu

Vanaf de middeleeuwen is er in christelijk Europa, zowel in oost als in west, sprake van een sterke Maria cultus. Deze zie je niet zozeer terug in dogma's, als wel in schilderijen, in titels van Maria, in gedichten, in de rol die het Weesgegroot krijgt en in talloze feesten. Deze cultus heeft grote invloed gehad op het geleefd geloof van katholieken. Bij veel katholieken neemt Maria een belangrijke plaats in in hun dagelijkse gebeds- en geloofspraktijken. Vooral het menselijke aspect van Maria als moeder van kinderen spreekt aan, maar dit klinkt misschien wel al te romantisch. Maria is ook iemand die lijdt vanwege haar zoon die ter dood veroordeeld wordt. Zo kunnen gewone individuen zich met haar identificeren in vreugde maar ook in ervaringen van verdriet en verlies. God en Christus zijn immers zo hoog en verheven. Er ontstond een nieuw paradigma dat in de academische wereld vaak te weinig aandacht heeft gekregen. De Engelse godsdienstpedagoog Astley houdt daarom een pleidooi voor het theologisch verhaal met, zoals hij dat noemt, een 'blik van onderaf'. De academische theologie kiest volgens hem te veel en te vaak voor 'het grote verhaal van de theologie en de kerk. Een verhaal dat maar al te vaak gericht is op het algemene' in plaats van op 'het kleine verhaal' van 'gewone individuen' dat gericht is op het particuliere en het specifieke (Astley in: Anne-Claire Mulder z.d., 13-14)'.

Terwijl Christus steeds werd gezien als iemand die, als een oordelende God, op grote afstand van de mensen stond, stond Maria voor genade en vergeving. Op haar kon de zondige mens een beroep doen. En in de Marialegende is ze de moeder van de zondaars die genade voor recht doet gelden voor gelovigen. Maria wordt afgebeeld als de Koningin van de hemel, gezeten op haar troon met het kind Jezus op haar schoot. Zij is ook *Maria Lactans* (zie afb.), wier moedermelk symbool staat voor een overvloed aan genade. Dat wordt in de loop van de tijd aangevuld met de gang van pelgrims naar bedevaartplaatsen, het opsteken van kaarsen, het bidden van Weesgegroeten en niet te vergeten de talloze schilderijen van Maria.

Aanvankelijk vooral in het oosten van Europa, maar later ook in het westen ontstond er een hele cyclus van Mariafeesten. Voor een klein deel zijn deze gebaseerd op Bijbelse verhalen, maar voor het grootste deel op legendes, verhalen en overblijfselen uit oudere godsdiensten. Deze feesten zijn sterk geworteld in de volksvroomheid (Van Montfoort 1988, 24). Maria kreeg een rol in het kerstfeest en vervolgens kreeg je Maria Boodschap, Maria Lichtmis, de geboorte van Maria en de dood van Maria (Maria-Tenhemelopneming) (Post in: Van Montfoort, 24). Ten slotte is er het feest van Maria's conceptie (8 december, Maria Onbevleete Ontvangenis), dat in het oosten reeds rond 1000 een plaats op de kalender kreeg, maar in het westen pas vanaf de vijftiende eeuw gevierd wordt. In de late middeleeuwen komen ook Mariabeelden (bijvoorbeeld in de vorm van piëta's) in zwang en is er een toename van apocriefe verhalen (Post in: Van Montfoort 1988, 25).

Na het concilie van Trente, dus in de tijd van de contrareformatie, wordt de Maria-devotie een instrument in de strijd tegen de reformatie. Er komt een hele reeks nieuwe feesten, bijvoorbeeld de naam van Maria, de verloving van Maria en de kuisheid van Maria. In deze periode krijgen ook ordes hun eigen Maria-feesten en worden bepaalde politieke gebeurtenissen gekoppeld aan de figuur van Maria (Post in: Van Montfoort 1988, 26).

In de negentiende en vroege twintigste eeuw nam de Maria-devotie nog verder toe. Dit kwam o.a. tot uiting in Mariaverschijningen in bijvoorbeeld La Salette, Lourdes, Fatima en Beauraing (Post in: Van Montfoort 1988, 26).

Mariaprocesie in Gerwen

4.4 Het beeld van Maria in de katholieke kerk

Er zijn mensen die denken dat Maria wordt aanbeden. Dat is onjuist. Mijn moeder had dat goed begrepen, zo herinner ik mij haar van haar wijze uitspraken. Maria wordt vereerd. Een katholiek bidt niet tot Maria, hij of zij roept haar aan en vraagt aan Maria om voor hem of haar te bidden. Maria is dus voorspreekster en haar voorspraak is belangrijk bij het vragen om genade en barmhartigheid aan God. Deze rol is Maria toegekend vanwege haar bijzondere relatie met haar zoon Jezus.

Veel van de beschrijving van het Mariologisch gedachtegoed is ontleend aan artikelen uit het *Wörterbuch der Feministische Theologie* (2002); hierna afgekort als *WFT* en uit *A New Dictionary of Christian Theology* (1983); hierna afgekort als *NDCT*.

De verering van Maria is veel minder het gevolg van de Bijbelse geschriften als wel een product van de katholieke traditie (Van Montfoort 1988, Radford Ruether in: *NDCT* 1983, Gössmann 2002 in: *WFT*, Schottroff 2002 in: *WFT*). Het Nieuwe Testament namelijk, telt slechts weinig verwijzingen naar Maria en als ze er al zijn, zijn ze verschillend van karakter. In Marcus 3:31-35 en in Lucas 8:19-21 (in iets andere bewoordingen) wordt Maria zelfs niet bij naam genoemd en wordt de moeder van Jezus in een adem genoemd met de 'broers' van Jezus. Op de opmerking dat zijn moeder en broers op hem wachten, antwoordt Jezus met een tegenvraag: 'Wie zijn mijn moeder en mijn broers'? En hij voegt er aan toe 'Iedereen die de wil van God doet is mijn broer, zuster en moeder'. In Joh. 2:1-11 is Jezus bepaald niet aardig tegen zijn moeder op de bruiloft in Kana. Toen zij – haar naam wordt net als in de vorige passages niet genoemd – meldde dat de wijn bijna op was, antwoordde hij haar: 'Wat wilt u van me?' [...] 'Mijn tijd is nog niet gekomen' (NBV 2004). In deze passages is Maria een gewone moeder en niet een gelovige en volgeling van haar zoon.

Heel anders is de toon in de passage in Lucas waarin de geboorte van Jezus wordt aangekondigd. Hier wordt zijn moeder wel bij naam genoemd en zegt Maria als ze de aankondiging verneemt: 'De Heer zal ik dienen' (Lucas 1: 38). Lucas meldt bovendien (1:34), net als Matteüs (1:20) dat Maria hierover zeer verbaasd was, omdat zij nog nooit gemeenschap had gehad met een man.

Alleen in het Evangelie van Johannes (19:25) is Maria aanwezig bij de kruisiging en alleen Lucas (Handelingen 1:12-14) vermeldt de aanwezigheid van Maria bij de bijeenkomst in het bovenvertrek na de hemelvaart van Jezus.

De Bijbel geeft dus nauwelijks of geen aanleiding voor het ontstaan van een Mariaverering, laat staan voor de enorme omvang ervan zoals die in de eeuwen daarna is ontstaan. Steeds gedetailleerder wordt het beeld van Maria daarbij verder ingevuld (Radford Ruether in: *NDCT*, 1983 & Gössmann in: *WFT*, 2002).

Zowel Ireneüs van Lyon, de eerste grote kerkvader (ca. 140 – ca. 202) als zijn jongere tijdgenoot Quintus Septimius Florens (Tertullianus) zien in Maria de nieuwe Eva. In haar gehoorzaamheid aan Gods woord is Maria het tegendeel van de eerste Eva. Radford Ruether verwoordt het als volgt: Maria is als eerste gelovige de vertegenwoordigster van het nieuwe verbond. Tegelijkertijd is zij als de nieuwe Eva de verbinding tussen het Oude en het Nieuwe Israël (Radford Ruether 1979, 49-50). Anders dan Eva antwoordt Maria positief op de boodschap van de engel. ‘Zie, de dienstmaagd des Heeren; mij geschiede naar uw woord (SV)’ of, in een modernere vertaling, ‘Laat er met mij gebeuren wat u hebt gezegd (NBV).’ (Lucas 1: 38).

4.5 Hernieuwde reflectie op de Mariologie

Sinds het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) is er sprake van een hernieuwde reflectie op de Mariologie. Volgens de katholieke theoloog Schillebeeckx, die als een soort officieuze moderator een belangrijke rol speelde tijdens dit concilie, is er een relatie tussen de feministische theologie, de opkomst van de oecumenische gedachte en de visie op Maria. Hij meende dat de ‘relatie tussen de heilige Geest, Maria en de kerk vanuit Schrift en traditie opnieuw overdacht moesten worden (Schillebeeckx, Halkes 1992, 20). ‘De heilige Geest is de bron van alle leven, ook van de kerk. Hij geeft aan dat de titels die aan Maria zijn toegekend weliswaar daarvoor aan de kerk werden toegekend, maar oorspronkelijk titels waren die de heilige Geest benoemden. Schillebeeckx laat zien hoe Maria in de Schrift naar voren komt als ‘moeder van alle gelovigen’ (Merkx in: Schillebeeckx, Halkes 1992, 20).’

Na en door het Tweede Vaticaans Concilie krijgt de oecumene een nieuwe impuls. Tot het midden van de twintigste eeuw, meent Hermann (2015), leidde de toegenomen verering van Maria, met een groeiende rol van Maria in het verlossende werk van Christus en met meer aandacht voor de rol van Maria als mediator en als spirituele moeder van de kerk, tot ernstige kritiek vanuit het protestantisme. De afkondiging van het derde en vierde dogma droegen daar ook zeker aan bij. Met het Tweede Vaticaans Concilie kwamen er echter openingen voor een dialoog. Het concilie voegde geen nieuwe documenten over Maria aan de bestaande toe. En volgens Peter Endeson was *“The downplaying of devotion to Mary one of the most obvious effects of the council on mainstream Catholic life”* (Endeson in: Hermann, 2015). Maria werd niet langer gezien als mede-verlosser, en men omarmde een Mariologie waarin Christus centraal stond. *‘Vatican II represents a shift in Mariology from treating Mary as a privileged or centered subject of isolated devotion to a position which venerates Mary in association with Christ (Christocentric) and in relation to the Church (Ecclesiastical)’* (Hermann 2015,33/34).

Belangrijk voor oecumenische dialoog over Maria was de oprichting, in 1967, van de *Ecumenical Society of the Blessed Virgin Mary, (ESBVM)* in Engeland en de Verenigde Staten. Hierin spraken rooms-katholieke, anglicaanse, orthodoxe en protestantse

geleerden over mariologische kwesties. Daarna zijn er verschillende interconfessionele dialogen geweest, bijvoorbeeld een Amerikaans-lutherse en katholieke dialoog. In een gemeenschappelijke verklaring na zeven jaar dialoog (1983-1990) gaven katholieken en lutheranen aan dat zij het eens waren over het feit dat Christus de enige middelaar is tussen mens en God. Wel geven de lutheranen aan dat zij grote moeite blijven houden met het derde en vierde dogma.⁹ In een vervolgdokument (1999) blijven de meningen over de rol van Maria verdeeld, al delen zij de visie op Maria als moeder van God. Voor de katholieken werkt Maria (door gebed) voor en na de dood met God samen, voor de lutheranen is er geen noodzaak voor een tussenkomst van Maria. Wel erkennen de lutheranen dat er in het katholicisme geen sprake is van afgodenverering waar het Maria betreft en erkennen de katholieken de waardering die Luther gaf aan Maria.¹⁰

Uitgangspunt in de dialoog tussen Britse Methodisten en een Anglicaans-Rooms-Katholieke Commissie is de onbaatzuchtige genade van God, zonder verlossing door goede werken. Maria is voor allen een model voor alle christenen, het model voor de kerk. Beide partijen erkennen Maria als moeder van God en de maagdelijkheid van Maria. Al accepteren de methodisten het derde en vierde dogma niet, katholieken en methodisten zijn het over de onderliggende gedachten in deze dogma's wel eens, ook al is er geen onderbouwing vanuit de Schrift (Hermann, 2015).¹¹

Een tiende verklaring van een langjarige (sinds 1971) dialoog tussen anglicanen en rooms-katholieken was speciaal gewijd aan Maria.¹² Tijdens een zitting in Seattle, begin 2004, concludeerde men dat je niet trouw aan de Schrift kunt zijn zonder aandacht te besteden aan Maria. Maria wordt door allen erkend als moeder van God en men stemt in met de opvatting van het Tweede Vaticaans Concilie dat de Mariaverering geïntegreerd moet worden in de doctrine van God, Christus en de kerk. De anglicanen zeggen toe Maria een prominentere plaats in de vieringen geven.

⁹ Lutherans, Roman Catholic Complete Common Statement on Saints, Mary. 23 februari 1990. Geraadpleegd van <http://www.usccb.org/beliefs-and-teachings/ecumenical-and-interreligious/ecumenical/lutheran/upload/lu20.pdf>

¹⁰ Lutheran World Federation and the Catholic Church, Joint Declaration on the Doctrine of Justification (1999). Geraadpleegd van http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_31101999_cath-luth-joint-declaration_en.html

¹¹ British Methodist/Roman Catholic Committee (1995). *Mary, Mother of the Lord: sign of grace, faith and holiness : towards a shared understanding* / British Methodist/Roman Catholic Committee. Methodist Publishing House and CTS Publications. Zie ook: Synthesis. Together to holiness: 40 years of Methodist and Roman Catholic Dialogue (2010). Geraadpleegd van <http://worldmethodistcouncil.org/wp-content/uploads/2012/02/Roman-Catholic-Dialogue-Synthesis-Report.pdf>

¹² Anglican-Roman Catholic International Commission (2006). *Mary: Grace and Hope in Christ*. London: Morehouse. Geraadpleegd van http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/angl-comm-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20050516_mary-grace-hope-christ_en.html

Opvallend is dat deze commissie in de woorden genade en hoop een opening ziet voor de gemeenschappelijke acceptatie van het derde en vierde dogma. *'It is here that the Commission establishes a scriptural basis for the Immaculate Conception. It is through the grace of God, made possible by the working of the Holy Spirit that Mary is able to accept her role in the Divine Incarnation'* (genade). En *'Mary is seen as the faithful disciple fully present with God in Christ. She thus becomes a sign of hope for all humanity, so that her Assumption becomes a model of the resurrection and the hope for all Christians'* (hoop) (Hermann 2015, 40).

Ten slotte is er nog een onofficiële groep, de *Groupe des Dombes*, bestaande uit Franse en Zwitserse rooms-katholieken en protestanten die in 1997 en 1998 bijeenkwamen in het klooster van Les Dombes. Deze groep wijst elke associatie met Maria als middelares af die niet ondergeschikt is aan de rol van Christus als enige middelaar. Anderzijds wijzen zij ook het idee af dat er een grote kloof zou zitten tussen de gift van de genade zoals de protestanten die zien en de rol van Maria als medewerker van Christus. Zij menen dat het derde en vierde dogma niet opgelegd mogen worden aan andere geloven, omdat die er niet over geconsulteerd zijn. Maar ze veroordelen deze dogma's niet als zijnde strijdig met het geloof (Hermann, 2015).

Ook vindt er in de periode na het concilie een sanering plaats in de Maria-feesten; feesten worden geschrapt of opgedragen aan de Heer in plaats van aan Maria. Sommigen spreken zelfs van een ijstijd, maar dat is volgens Post maar ten dele waar. Het gaat misschien op voor de bovenlaag in de kerk, maar niet voor de gewone gelovigen (Post in: Van Montfoort 1988, 27).

Paus Paulus VI, kerkvorst van 1963-1978, wordt wel de eerste moderne paus genoemd. In zijn opvattingen over de Maria devotie was hij dat ongetwijfeld. Hij riep op tot hernieuwing van de Mariadevotie, omdat er, volgens hem, herkenbare en waarneembare veranderingen zijn in sociaal maatschappelijk gedrag en op het gebied van communicatieve middelen. Daarom wordt er een appèl gedaan op de kerk om op een creatieve manier de Mariadevotie te vernieuwen, gezien de huidige gevoeligheden. "Dit bewijst ook dat het noodzakelijk is dat de bisschoppenconferenties, de plaatselijke kerken, de religieuze families en de gemeenschappen van gelovigen iedere daadkrachtige activiteit op dit gebied begunstigen en tegelijkertijd overgaan tot een ijverige herziening van de vormen en oefeningen van vroomheid jegens de Maagd Maria. Het is echter onze vurige wens dat bij deze herziening de gezonde overlevering in acht wordt genomen en dat de toegang openstaat voor de rechtmatige verlangens van de mensen van onze tijd." (Paulus VI, 1974)

Paus Paulus VI stelde als gevolg van deze passage vier richtlijnen op, gebaseerd op Bijbelse, liturgische, oecumenische en antropologische criteria. Wat de Bijbelse verering van Maria betreft, moet deze een Bijbels stempel dragen. Zij heeft immers een pre-eminente plaats in de gemeenschap van de heiligen. Paulus VI beschrijft

Maria als een sterke en intelligente vrouw, die zelfs nog de engel van replek kon dienen op een humoristische manier (Johnson 2003, 133). Bovendien had ze de moed om het op te nemen voor de nederigen en de verdrukten, gelijk zij zich ook in deze positie bevonden heeft, hetgeen zeer ongewoon was voor vrouwen in de eerste eeuw na Christus. De Paus besluit zijn betoog met de imponerende woorden: "Maria is één van ons, een echte dochter van Eva". Inderdaad is Maria, zo voegt hij eraan toe, "*Zij is ook waarachtig onze zuster, die haar aards bestaan in nederigheid en armoede heeft doorgebracht, en aldus ons lot ten volle heeft gedeeld.*" (Paulus VI, 1974). Maria dus als vriendin van God en als profetes, binnen de cirkel van allen die God zoeken, deelname aan de gemeenschap van de heiligen, de levenden en de doden (Johnson 2003, 134).

Tot slot. Het beeld van Maria was gedurende de afgelopen tweeduizend jaar veelvuldig aan veranderingen onderhevig en de discussie over Maria, binnen en buiten de katholieke kerk, is nog steeds niet ten einde. Zo waren er afgelopen decennia gelovigen die vroegen om de afkondiging door de Kerk van een vijfde en laatste mariale dogma, dat van Maria als medeverlosseres, middelares en voorspreekster. Maar een, tijdens het Mariologische congres in Czestochowa in augustus 1996, op instigatie van het Vaticaan ingestelde commissie heeft zich hier uitdrukkelijk tegen uitgesproken. Het was niet opportuun om van het pad, zoals uitgezet tijdens het Tweede Vaticaanse Concilie, af te wijken.¹³ Of er hiermee een einde aan de discussie is gekomen, is nog maar de vraag. In ieder geval toont deze kwestie aan hoe volksgeloof impulsen kan geven aan dogmavorming.

4.6 Feministische kijk op Maria

Stefanie Spindel onderscheidt in haar bijdrage aan het *Wörterbuch der Feministische Theologie* (2002) vier basistypologieën van Maria. In de eerste plaats is er Maria als de zuivere maagd, een compensatie voor de vrouw zoals zij in de werkelijkheid is. De ideale vrouw van weleer moest zich kunnen meten met dit ideaalbeeld van Maria: 'kuis, dienstbaar en nederig', zo menen Van Montfoort (1988, 61) en Van Dijk-Hemmes (1995, 111). 'Ze stond op een voetstuk; is lief en aardig voor de mensen en je kunt altijd bij haar terecht' (Marijke (Kamsma?) in: Van Montfoort 1988, 61). Omdat vrouwen seksuele wezens zijn, worden ze gezien als onrein, zondig, verleidelijk en minderwaardig. Weliswaar zijn zowel de man als de vrouw in essentie zondige wezens, meent Slee (2003), maar in de traditie van de katholieke kerk geldt dit toch in het bijzonder voor de vrouw. Dit beeld is enerzijds terug te voeren op de Hellenistische idee van de vrouw als slechte of mislukte versie van de man, anderzijds op de zondeval van Eva. Maria wordt dan gezien als tegenpool van de autonome oermoeder Eva, de verleidster, de zelfbewuste en opstandige vrouw die naar

¹³ Twelfth International Mariological Congress Czestochowa, Poland (Aug. 1996). Czestochowa: International Marian Research Institute (IMRI). Geraadpleegd van http://www.miraclehunter.com/marian_apparitions/societies/PAMI/12/index.html

erkenning streeft en daarbij grenzen overschrijdt (zie ook: Radford Ruether, 1983 & Van Montfoort 1988, 61).

Het beeld van de vrouw als de zwakke sekse, dat hieruit ontstond had, volgens Slee (2003), niet alleen een zeer negatief effect op het gevoel van eigenwaarde van de vrouw, maar ook op haar welzijn en de manier waarop zij door de man werd behandeld. Terecht stelt Daly (in: Slee, 2003) dat de mythe over het karakter van de vrouw te danken is aan de patriarchale cultuur, waarin deze is ontstaan. Het erge is, zo vervolgt zij, dat vrouwen zich deze mythe hebben laten aanleunen en er zelf in zijn gaan geloven, met ernstige gevolgen. Vrouwen voelen zich vaak schuldig, zijn bang voor afkeuring en zijn emotioneel afhankelijk van de man.

Dat Maria maagd zou zijn, zoals de Mariatraditie wil, valt volgens Schottroff (in: *WFT*, 2002), overigens zeer te betwijfelen. In de Bijbelse context heeft het woord 'maagd' geen betrekking op het ontbreken van geslachtsverkeer, maar is het eenvoudig een benaming voor meisjes in de huwbare leeftijd. De boodschap van de Engel in Lucas 1: 35 luidt: 'De heilige Geest zal over je komen en de kracht van de Allerhoogste zal je als een schaduw bedekken'. Het vers 'Daarom zal het kind dat geboren wordt, heilig genoemd worden' en 'Zoon van God' zijn latere toevoegingen.

Jane Schaberg (in: Schottroff *WFT*, 2002) gaat nog een stap verder. Zij meent zelfs dat je op basis van de tekst van het Nieuwe Testament - en zoals ook in latere Maria-legendes wordt verteld - zou kunnen concluderen dat Maria verkracht is. Met de verheffing van Maria zou God dan uitdrukking willen geven aan de waardigheid van verkrachte vrouwen.

Een tweede beeld volgens Spindel is dat Maria gezien wordt als de mythische godin, het oerbeeld van het vrouwelijke. Zij daagt mannen en vrouwen uit om hun eigen holistische, soms aanvullende, mogelijkheden te ontwikkelen. Deze twee typologieën zijn reacties op tekortkomingen in de kerkelijke theologie en de praktijk van alle dag, die verantwoordelijk waren voor een negatief vrouwbeeld. Een andere mogelijkheid die de feministische theologie heeft geopperd, is om God als vrouwelijk voor te stellen. Het is echter problematisch voor vrouwen om een voorstelling te maken van een vrouwelijke God, omdat de mens, aldus de Heilige Schrift (Gen. 1: 26), geschapen is naar het beeld van God (Johnson 2003, 72). Tot dan toe raakten de vrouwelijke beelden van God verloren en kregen ze geen plaats in de officiële kerkleer. Op deze wijze vonden vrouwen bij Maria een plek om bij te schuilen en zich wel bij te voelen (Johnson 2003, 73).

Om te komen tot een theologisch verantwoord beeld van Maria is er een derde beschrijving van Maria, waarin zij wordt afgebeeld als een vrouw van bevrijding. In dit beeld staat de maagdelijkheid van Maria voor vrouwelijke autonomie. De legitimering van dit beeld wordt gevonden in het Magnificat (Lucas 1:46-55). In de meeste vertalingen uit het Grieks is er sprake van nederigheid van de vrouw. Zij moet

haar plaats kennen. In de vertaling van het NBG heet het: 'Maria zei: Mijn ziel prijst en looft de Heer, mijn hart juicht om God, mijn redder: hij heeft oog gehad voor mij, zijn minste dienaar' (Lc. 1: 46-48). Maar volgens Luise Schottroff (In: *WFT*, 2002) is Maria in Lucas, samen met Elisabeth, de van de geest vervulde profetes van de messianistische boodschapper. Zij zal het volk bevrijden van de onderdrukking door de Romeinen en een einde maken aan het onrecht, begaan door de rijken. In dit Magnificat ervaart Maria haar bevrijding uit haar vernederde, haar onderdrukte positie. Van Montfoort formuleert het als volgt: 'Maria is herkend als een strijdbare vrouw in het Magnificat: een profetes in de lijn van het Oude Testament en in de Mariaverering is de vrouwelijke kant van God teruggevonden' (1988, 66). Ook Stevenson-Moessner meent dat in dit loflied aan Maria God het opneemt voor de zwakken en onderdrukten (2000, 8).

Deze andere lezing van het Magnificat sluit ook aan bij de opvattingen van feministische theologen in Azië en Latijns-Amerika (Radford Ruether in: *NDCT*, 1983). Zij menen dat het Magnificat niet meer alleen als dankzegging moet worden gezien. Er moet ook aandacht zijn voor de erin vervatte ellende en ongerechtigheid. Deze theologen zien Maria dan ook als het prototype van iemand die het opneemt voor de getroosten en vrijen van Israël, die zich het 'nee' van God tegenover de onderdrukkers van het volk eigen maakt. Een Maria dus, om met Halkes (1987) te spreken, als voorbeeld voor alle vrouwen die de positie waarin zij verkeren niet meer automatisch voor lief nemen.

Ook het vierde beeld van Maria grijpt terug op de Bijbel, maar hierin wordt Maria gezien als een eenvoudige vrouw uit het volk. Een vrouw die aanvankelijk traditioneel gelooft, maar haar geloof vervolgens profetisch en christocentrisch verder ontwikkelt in de context van de moeder-zoon relatie en het ontstaan van de eerste christelijke gemeentes. Heeft Jezus bij Matteüs kritiek op zijn moeder? Het is, meent Schottroff (in: *WFT*, 2002), niet onmogelijk. Op basis van de tekst is deze conclusie verdedigbaar, maar je kunt ook zeggen dat Maria (net als de vriendinnen en vrienden van Jezus) tot de apostelen (volgelingen) van Jezus behoorde, zoals zeker bij Lucas en Johannes het geval is. In dat geval heeft Jezus niet zozeer kritiek op zijn moeder, maar wijst hij er slechts op dat de benaming 'moeder', 'zusters en broers' niet letterlijk moet worden genomen. Zij hebben betrekking op alle mensen die leven naar Gods wil.

De feministische theoloog Catharina Halkes heeft vanuit haar jeugd zowel positieve als negatieve herinneringen aan Maria bewaard. Herinneringen die haar uiteindelijke beeld van Maria zeker zullen hebben beïnvloed, bij voorbeeld dat ze zich door Mariarituelen veilig wist bij Maria. In de maand mei ging ze bijvoorbeeld met haar ouders naar het Marialof. De grote beeltenis van Maria stond dan op een trap die bezaaid was met bloemen, planten en kaarsjes. Daar zong ze te midden van andere kinderen en volwassenen Marialiederen. De poëtische sfeer waarin dit plaats vond en waarin je emoties werden aangesproken heeft voor haar louterend gewerkt

(Halkes in: Van Montfoort 1988, 66). De herinnering aan haar puberteit brengt echter negatieve herinneringen aan Maria boven. De preken over Maria herinnert ze zich als zeer destructief voor haar vrouwbeeld.

Maria was vooral 'de bescheiden maagd, op de achtergrond' en bovenal was Maria een toonbeeld van kuisheid en zuiverheid (Warner 1976, 1997, 94), waarmee geïmpliceerd werd dat de jonge vrouwen hetzelfde lot beschoren was (Halkes in: Van Montfoort 1988, 66). In haar zoektocht, als volwassen vrouw en wetenschapper, naar de betekenis van Maria verdiept ze zich o.a. in de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie en in de godsdienst en dieptepsychologie. Ze komt tot de conclusie dat Maria het beeld is 'van de mens die in het christendom het goddelijke het dichtst is genaderd (Halkes in: Schillebeeckx, Halkes 1992, 20)'. De titels 'maagd en moeder' zijn voor haar een 'symbool van openheid voor het Mysterie van ons bestaan en van profetische kracht. Maria is in plaats van moeder, eerder zuster geworden (*Ibidem* 1992, 20 & Johnson 2003, 134).

4.7 Conclusie

Zoals uiteengezet door godsdienstpedagoog Astley is er een belangrijk verschil in visies op Maria. Hij wijst op 'het grote verhaal van de theologie en de kerk', een verhaal dat 'gericht is op het algemene, het dogmatische'. In dat licht is in dit hoofdstuk de katholieke leer over Maria uiteengezet. Astley stelt daar de plaats van 'het kleine verhaal' (Astley in: Anne-Claire Mulder z.d., 13-14)', de visie op Maria en het gepraktiseerde geloof van alledag tegenover. Dat is het (geloofs)verhaal over de rol van Maria in hun leven; kortom het kleine (geloofs)verhaal van de vrouwen, gericht op het bijzondere, het unieke. Dat 'kleine verhaal' hebben we gelezen in de twee voorgaande hoofdstukken (hoofdstuk 2 en 3). In het middenstuk van dit hoofdstuk zijn de feministische visies uiteengezet. Hoe deze drie pijlers, deze drie visies op Maria van traditie, feminisme en respondenten tegen elkaar gelegd kunnen worden, zien we in het volgende hoofdstuk.

5. Conclusies, aanbevelingen en evaluatie

'...wat frappeert is het onbevangen bijeen zetten van God, Christus, Maria. [...] als ik bid tot Boven weet ik eigenlijk niet of ik tot God bid, tot Christus of Maria.' (Halkes 1980, 99)

5.1 Een nieuw Weesgegroet

*III. Lieve, Heilige Maria,
Moeder van Jezus en van ons allen.
Fijn dat u naar ons luistert;
Bid voor ons
nu en in het uur van onze dood*

Weinig geeft waarschijnlijk een beter en dieper inzicht in kerkelijke leerstellingen over een bepaald thema dan debatten tussen verschillende kerkgenootschappen. Zo brengen gesprekken over de status van Maria tussen rooms-katholieken, anglicanen, lutheranen en methodisten de pijnpunten duidelijk aan het licht. Waar protestanten zich telkens weer lijken te beroepen op een onderbouwing vanuit de Schrift, zijn voor de katholieken ook de kerkvaders en de rijke Roomse traditie belangrijke bronnen van het geloof.

De eerste twee dogma's - die over de maagdelijkheid van Maria en haar status als moeder van God - leveren bijvoorbeeld ook voor niet-katholieken weinig problemen op. Dat geldt echter niet voor het derde dogma, over de onbevleete ontvangenis van Maria en het vierde, over Maria-Tenhemelopneming. Deze zijn voor niet-katholieken niet aanvaardbaar omdat een onderbouwing vanuit de Schrift ontbreekt. Voor hen, die uitgaan van het *'Sola fide'* is het zeer moeilijk te accepteren dat de katholieke kerk veel autoriteit toekent aan de kerkvaders en andere kerkelijke autoriteiten die door de eeuwen heen geloofsuitspraken hebben gedaan.

Maria kreeg, in de katholieke kerk, een steeds prominentere plaats ten opzichte van Jezus en God. Een proces dat nog steeds niet ten einde is, gezien de, voorlopig vergeefse, pogingen om in een vijfde dogma Maria te zien als medeverlosseres, middelares en voorspreekster. In de loop der eeuwen is er daarnaast een, zeer uitgebreide, Maria-cultus ontstaan, waarin het geleefd geloof met Maria op verschillende manieren vorm kreeg, bijvoorbeeld in schilderijen, beelden, gedichten en gebeden, maar ook in processies en verschijningen van Maria.

Dit onderzoek richt zich niet in de eerste plaats op de officiële opvattingen van de (katholieke) kerk, maar op de rol van Maria in het geloofsleven van gewone (oudere) gelovigen en op de beelden die zij zich van Maria maken. Het onderzoek heeft dus betrekking op wat Jeff Astley *'ordinary theology'* noemt, de religieuze opvattingen en de geloofspraktijk van niet theologisch geschoolde mensen (2002, ook Ganzevoort & Roeland 2014, 91). Volgens Astley (2002, 61) vertellen mensen slechts schoorvoetend en voorzichtig formulerend over hun religieuze opvattingen, omdat zij denken dat dit eerder het terrein is van professionele theologen. Hiervan was in dit geval echter nauwelijks sprake. De ondervraagde oudere katholieke vrouwen spraken vrijuit over Maria. Dit lijkt alles te maken te hebben met de aard van hun relatie met haar, die meer immanent, dan transcendent van aard lijkt te zijn. De dogmatische discussies zoals die gevoerd worden in de diverse interkerkelijke dialogen lijken de vrouwen niet te raken. De maagdelijkheid van Maria is voor hen, bijvoorbeeld geen thema, het zal wel zo zijn, want bij God is tenslotte alles mogelijk. Belangrijk lijken zij het echter niet te vinden.

Religiositeit hoort bij de standaarduitrusting van de mens, het is de mens aangeboren. Het bieden van troost voor lijden en het vooruitzicht van de dood is, volgens evolutionair bioloog Jared Diamond een van de belangrijke kenmerken van religie, net als het verminderen van angst door het uitvoeren van rituelen (in: Van Schaik en Michel 2016). Toen Jezus in de loop van de eerste eeuw steeds meer vergoddelijkte schoof hij (letterlijk) steeds verder weg van de mensen en hoe goddelijker hij werd, hoe groter de vraag naar godsgestalten van menselijke snit. Deze behoefte bezorgde Maria een centrale plek in de belangstelling van de kerk. Maria gaf het goddelijke een vrouwelijk gezicht en vrouwen kregen met haar een passend aanspreekpunt. 'Eindelijk was er iemand', aldus Van Schaik en Michel, 'met wie ze van vrouw tot vrouw hun zorgen en noden konden bespreken.' Maria begrijpt, vergeeft en ze troost. Logisch dan ook dat Maria vooral 'carrière maakte als moeder. Met de verering van Maria werd de behoefte aan vrouwelijke goden gelegaliseerd. 'Maria kwam, volgens Van Schaik en Michel (2016, 386), tegemoet aan de behoeften van de intuïtieve religie aan persoonlijke aanspraak, bescherming en tussenkomst'. Deze rol van Maria is duidelijk terug te vinden in de interviews. De vrouwen voeren geregeld allerlei, op Maria gerichte, rituelen uit. In hun 'geleefd geloof' bidden zij het Weesgegroet en, zij het minder dan vroeger, de rozenkrans. Zij branden kaarsjes in Mariakapelletjes en hebben zelf ook vaak een of meer beelden van Maria in huis. En als dat niet het geval is hebben zij vaak een relatie met één speciaal beeld in een kerk. Maria leidt hen door het leven en is hun voorspreekster bij God.

Het nieuwe Weesgegroet is grotendeels gebaseerd op het klassieke. Toch zorgden de *'organizing themes'* van de vrouwen voor de wijzigingen en vormden deze grondthema's de nieuwe leidraad. Hierdoor ontstond er haast als vanzelfsprekend een nieuw Weesgegroet. Evenals het klassieke Weesgegroet als ordeningsprincipe gebruikt is in hoofdstuk drie, wordt ook hier het nieuwe Weesgegroet als zodanig aangewend.

5.1.1 Lieve, heilige Maria, moeder van Jezus en van ons allen

In de feministische literatuur zijn de epitheta 'heilig', 'moeder van God' en 'middelares' verbonden met hoogverheven. Dit zet Maria op een, transcendente, afstand van de mens. Johnson (2003) betwijfelt daarom, gezien ook de reacties van haar studenten, of het tegenwoordig voor een jonge vrouw als Maria nog wel gepast is om zo hoog verheven te worden. Een van haar studenten merkt dan ook op dat hij, in haar plaats, liever op gelijke voet met de mensen zou willen staan (Johnson, 2003, 64). Opvallend is dat Maria voor de vrouwen in dit onderzoek weliswaar hoogverheven is, maar dat gegeven de afstand tot haar juist kleiner lijkt te maken. Juist omdat zij verheven en zonder zonden is hoef je je in de relatie met haar niet waar te maken en accepteert Maria jou, zoals een van de vrouwen zegt, zoals je bent. Voor hen is zij de nabije Maria van altijd durende Bijstand en troosteres in hun midden. Het is de vrouw en moeder die altijd binnen handbereik is, de immanente Maria. Zo is zij voor de vrouwen geworden tot een icoon. Daarom wordt Maria in het 'nieuwe' Weesgegroet aangesproken als 'Lieve, Heilige Maria'. Enerzijds het dichtbij, de vriendin Maria en anderzijds de geëerde en vereerde Maria die hoog boven alle vrouwen c.q. iedereen staat.

Dit beeld van Maria staat haaks op bevindingen van Halkes (1980). Uit haar onderzoek blijkt dat veel vrouwen afstand hebben gedaan van Maria omdat zij geen vrouw zou zijn van vlees en bloed. De respondenten in haar onderzoek hebben bovendien moeite met het feit dat Maria zowel maagd als moeder is. Een seksloze vrouw dus, met wie je je niet kunt identificeren. In feite staat Maria volgens Halkes in een 'wat onwerkelijke moeder/kind verhouding' (1980, 100). Dit geldt echter niet voor de vrouwen in dit onderzoek. Het al dan niet maagd zijn van Maria is voor hen geen thema, en staat hun identificatie met Maria geenszins in de weg.

Voor de ondervraagde vrouwen is Maria niet alleen de moeder van Jezus, zij zien haar ook als hun moeder en de moeder van alle mensen, hoewel deze titel door twee vrouwen expliciet aan haar gegeven wordt.

Voor een van de vrouwen neemt Maria zelfs de plaats in van haar eigen moeder; wat die haar niet kon geven, vindt ze nu bij Maria. Waarom en hoe deze overdracht plaatsvindt, heeft de feministisch socioloog en psychoanalytica Nancy Chodorow uiteengezet in haar genderstudy '*Waarom vrouwen moederen*' (1989). Meisjes manoeuvreren zich, volgens haar, ongewild en onbewust in een afhankelijkheids-situatie waaraan ze zich niet kunnen onttrekken. Hierdoor kunnen zij zich, anders dan jongens, niet tegen hun moeders afzetten om uit te groeien tot autonome, actieve en krachtige vrouwen. Meisjes kunnen als "mede-vrouw" de oedipale fase niet doorlopen. Zij hebben in hun jeugd het voorbeeld van hun moeder gezien die moedert over haar kinderen en weten uiteindelijk geen andere weg te bewandelen dan hetzelfde te doen. Bij de vrouwen uit mijn onderzoek heeft hetzelfde proces

plaatsgevonden. Niet vreemd dus dat zij, in hun latere levensfase, hun heil zoeken bij Maria en zich, als haar dochters, graag door haar laten troosten.

5.1.2 Fijn dat u naar ons luistert; Bid voor ons

Opvallend is dat veel respondenten Maria vooral ook zien als een heel goede vriendin. Zij is, dichtbij Jezus, weliswaar zo hoog verheven boven mensen dat je haar nauwelijks durft aan te raken, maar toch ook zo nabij dat de vrouwen met Maria hun dagelijkse noden en zelfs ook intieme zaken bespreken. Het is de nabije Maria, net zoals we spreken – in het protestantisme en ook in het katholicisme- over de nabije God. Het is de Maria, het is de God die we ontmoeten in de alledaagse theologie van het alledaagse leven, een theologie die niet in dogma's te vatten is. Het is een poging van de gewone mensen om verslag te doen van een goddelijk mysterie, zo meent Astley (2002, 61).

Toch is Maria van de andere kant, in de beleving van de vrouwen, verheven. Dat maakt dat zij nooit ter discussie staat; ze is in hoge mate een vanzelfsprekendheid. Maria accepteert je zoals je bent, zegt een van de vrouwen. Het fijne, zo vervolgt ze, aan het praten met haar is ook dat ze niet antwoordt. Ze geeft je niet op je donder en ze zegt niet, wat vriendinnen nog wel eens doen, dat je niet moet zeuren. De vrouwen bidden tot Maria met korte en bondige, al dan niet standaard, gebeden. Maria is hun voorspreekster, de bereikbare tussenpersoon tussen God en de mensen. In het nieuwe Weesgegroet komt niet ter sprake dat de vrouwen zichzelf als zondaars zien. Eén vrouw ziet Maria als iemand die *wéét* wat zij (goed en) fout doet. Het praten met Maria heeft daarmee soms ook wel iets weg van een *monologue intérieur*. De vrouwen lijken met zichzelf te praten, zichzelf moed in te spreken, want ze verwachten niet altijd dat Maria hun gebeden verhoort, althans zeker niet *stante pede*.

5.1.3 Nu en in het uur van onze dood

Zeker in tijden van ziekte en dood is Maria een steun en toeverlaat. Bijvoorbeeld als zich sterfgevallen voordoen in de familiekring, identificeren de vrouwen zich sterk met Maria die haar zoon aan het kruis zag sterven. Zij vragen haar hulp in het verlichten van hun lijden en, zegt een van de vrouwen, ik vraag Maria mij te helpen om op een goede manier te sterven. Een ander ziet heel concreet voor zich hoe Maria haar bij haar dood komt halen en hoe zij haar ziel meeneemt naar boven. Voor alle vrouwen is Maria, met name in deze levensfase, de hen Nabije, hoewel ze dit niet als zodanig verwoorden.

5.2 Een aantal aanbevelingen

De positie van Maria is in de katholieke kerk een heel andere dan in de protestantse kerk. De vraag dient zich dan ook aan of het ooit mogelijk zal zijn dat protestantse vrouwen evenveel steun bij haar zouden kunnen vinden dan katholieke vrouwen. Er zijn, zoals gezegd, na het Tweede Vaticaans Concilie gesprekken op gang gekomen tussen verschillende kerkgenootschappen over verschillende thema's. De plaats van Maria is er daar een van. Er wordt daarin gezocht naar overeenkomsten, maar men verzuimt niet om de verschillen ook duidelijk te benoemen. Het meest lijken, niet onverwacht, de katholieken en anglicanen elkaar nog te naderen. Of het ooit komt tot een gemeenschappelijke visie op Maria, valt op dit moment moeilijk te voorspellen. Je zou het hopen als je, zoals in dit onderzoek, ziet hoeveel steun en troost, katholieke (oudere) vrouwen aan de figuur van Maria beleven. Zolang het niet zover is, zou het interessant kunnen zijn om nader te onderzoeken of hier het gebruik van rituelen van belang is. Een vraag voor vervolgonderzoek zou kunnen zijn of de invoering van rituelen in het protestantisme gewenst is. In een ander vervolgonderzoek zou de vraag gesteld kunnen worden of het protestantisme aan oudere vrouwen iets vergelijkbaars te bieden heeft of te bieden zou moeten hebben en hoe dat er dan uit zou moeten zien. Wellicht is het wenselijk om in een vervolgonderzoek de geloofsbeleving van oudere protestantse en katholieke vrouwen (en mannen –als genderstudy-) naast elkaar te leggen. Ook zou het een mogelijkheid zijn een zelfde soort onderzoek in te stellen naar bij voorbeeld de (geloofs)beleving van vrouwen in het algemeen van alle leeftijden, gezien de huidige tendens naar meer rituelen.

5.3 Evaluatie van het onderzoek

Op basis van de verschillend ervaren laatste levensfase van mijn protestantse schoonmoeder en katholieke moeder begon ik het onderzoek in de verwachting dat (het geloof in) Maria oudere katholieke vrouwen, in het aanzicht van de dood, troost zou bieden en mogelijk zelfs de angst voor de dood zou verminderen. Dat is uit het onderzoek niet gebleken. Mogelijk komt dat omdat het leek dat de ondervraagde vrouwen hier zelf niet bewust mee bezig waren of het te moeilijk (of te pijnlijk) vonden om er over te praten. Bij sommigen voelde ik een bepaalde –noem het– verlegenheid. Zelf voelde ik het ook als een te intieme kwestie om deze zelf aan de orde te stellen. Om deze redenen heb ik die vraag niet verder uitgelicht en uitgewerkt in het onderzoek.

Dit neemt niet weg dat ik uit het onderzoek wel een scherper beeld heb gekregen van de rol die Maria in het geloofsleven van deze vrouwen heeft gespeeld en nog steeds speelt. De conclusies die getrokken konden worden, kwamen niet helemaal

als een verrassing, maar door ze in de context te plaatsen van de katholieke en feministische visies op Maria, is wel een scherper en duidelijker beeld ontstaan van de alledaagse theologie met betrekking tot de verering van Maria.

Het idee om eerst een proefinterview te houden en op basis daarvan de vragen en de interviewtechniek bij te stellen heeft zeker zijn vruchten afgeworpen. Waar ik in het eerste interview nog te veel verviel in een vraag- en antwoordgesprek, heb ik de resterende interviews een veel meer open en uitnodigende techniek gebruikt. Dit heeft de vrouwen uitgenodigd meer te laten zien van hun relatie met Maria en over de relatie tussen hun levensverhaal en de rol van Maria daarin.

Anders dan vooraf ingeschat, kwam een mogelijke groei in de geloofsbeleving van de vrouwen in de gesprekken niet aan de orde. Mogelijk ervaren zij zelf geen groei en is hun relatie met Maria in de loop der jaren niet veranderd. Mogelijk ook was het voor hen moeilijk om hierop te reflecteren en/of nodigden mijn vragen hier niet genoeg toe uit.

Ik had gehoopt op basis van de uitkomsten van het onderzoek concrete aanbevelingen te kunnen doen met betrekking tot het ouderenpastoraat voor mensen van allerlei gezindten. Dit was niet het geval. Het thema is slechts in beperkte mate aan de orde gekomen in de gesprekken en er zou een meer diepgaande literatuurstudie over pastorale zorg aan ouderen nodig zijn om dit op verantwoorde wijze te kunnen doen.

Een onderzoek met diepgravende, mondelinge interviews is een intensieve vorm van onderzoek, dat in dit geval nog werd versterkt door de zware problematiek die in diverse gesprekken aan de orde kwam. Het verwerken van de gegevens was tijdrovend, maar alleszins de moeite waard. Het onderzoek heeft veel relevante gegevens opgeleverd over de rol die Maria in het leven van de vrouwen heeft gespeeld en nog speelt. Een tol die er, zo lijkt het, aan heeft bijgedragen dat de vrouwen sterker uit de moeilijke periodes tevoorschijn zijn gekomen.

5.4 Tot slot

De geciteerde uitspraak aan het begin van dit hoofdstuk wordt het slotakkoord '...wat frappeert is het onbevangen bijeen zetten van God, Christus, Maria. [...] als ik bid tot Boven weet ik eigenlijk niet of ik tot God bid, tot Christus of Maria.' (Halkes 1980, 99). Is dit wat men noemt de oecumene in de '*ordinary theology*' (Astley 2002, 61)? Als dit de religieuze opvattingen en de geloofspraktijk van niet theologisch geschoolde mensen zijn, geeft dat hoop voor de oecumene.

R.G.M. (Rosée) van der Kaap-Busscher
Enschede, augustus 2017

Samenvatting

Toen ik zelf protestant was geworden, werd ik me er pas echt van bewust welke belangrijke plaats Maria inneemt in de katholieke kerk. Ook mijn moeder hechtte groot belang aan Maria, niet in de laatste plaats in de laatste fase van haar leven. Ik besloot de rol van Maria in het leven van oudere katholieke vrouwen daarom tot onderwerp te nemen van mijn thesis.

In mijn onderzoek richtte ik me op, wat Jeff Astley '*ordinary theology*' noemt, de religieuze opvattingen en de geloofspraktijk van niet theologisch geschoolde mensen. Wat betekent Maria in het geloofsleven van gewone (oudere) gelovigen en welke voorstellingen maken zij zich van haar.

In uitgebreide interviews sprak ik met zes Twentse vrouwen, allemaal ouder dan 75. Het beeld dat daaruit ontstond, vergeleek ik vervolgens met de officiële leer en cultus van de katholieke kerk aangaande Maria en met de visie van feministische theologen op Maria.

De ondervraagde vrouwen zien Maria niet alleen als de moeder van Jezus en God, maar ook als hun eigen moeder en als de moeder van alle mensen. Voor een van hen lijkt zij zelfs de plaats van haar eigen, niet zorgzame, moeder in te nemen. Maria dus als zorgzame moeder, maar ook als goede, vertrouwde, vriendin bij wie zij hun verhaal kwijt kunnen en die hen accepteert zoals ze zijn en nooit belerend is. Zij vinden bij haar steun en troost, vooral in moeilijke tijden. Zij bidden geregeld een Weesgegroet en branden een kaarsje in de kerk of in een van de vele Mariakapelletjes die Twente rijk is en hopen op de voorspraak van Maria bij God.

De verschillende katholieke dogma's, waarover in de loop der eeuwen zoveel discussie is geweest, spelen, zo lijkt het, nauwelijks een rol in het denken over Maria. Moderne, jonge katholieke vrouwen, hebben, zo blijkt uit onderzoek van Catharina Halkes, moeite met het feit dat Maria zowel maagd als moeder is, een seksloze vrouw dus, met wie zij zich maar moeilijk kunnen identificeren. Voor de vrouwen uit dit onderzoek geldt dat echter niet. Of Maria maagd was, is voor hen geen thema. Het is mogelijk, want bij God is tenslotte alles mogelijk, maar echt belangrijk lijken zij het niet te vinden. Bij hen staat niet de kerkelijke leer centraal, maar hun persoonlijke relatie met Maria.

In tijden van ziekte en dood is Maria voor hen een steun en toeverlaat. Als een geliefde sterft identificeren zij zich sterk met Maria die haar zoon aan het kruis zag sterven. Zij vragen haar hulp in het verlichten van hun lijden en als zij zelf sterven hopen zij dat Maria hen helpt om op een goede manier te sterven en een enkeling ziet heel concreet voor zich hoe Maria haar bij haar dood komt halen en haar ziel meeneemt naar boven.

Summary

Only after I had become a Protestant myself, I became aware of the important position of Mary in the Catholic Church. My mother also attached great importance to Mary; this was especially the case, in the final phase of her life. I decided, therefore, to choose Mary's role in the life of older Catholic women as the subject for my thesis.

In my research, I focused on what Jeff Astley calls "ordinary theology", the theology and theologising of Christians who have received little or no theological education. What does Mary mean in the religious life of ordinary (older) believers and what are their perceptions of her?

I conducted six extensive interviews with Roman Catholic women, all over 75 and living in the Dutch province of Twente. The results of these interviews, I then compared with the official doctrine and cult of the Catholic Church regarding Mary and with the ideas of feminist theologians about Mary.

The women not only see Mary as the mother of Jesus and of God, but also as their own mother and as Mother of all people. For one woman in particular, Mary seems to have taken the place of her own, not caring, mother. Mary, therefore, is seen as a caring mother, but also as a good and trusted friend with whom they can share their life stories, who accepts them as they are, and is never patronising. With her, they find support and consolation, especially in difficult times. They regularly pray a Hail Mary and burn a candle in church or in one of the many Mary Chapels in Twente and hope for Mary's intercession with God.

The various Catholic dogmas, which have been the subject of much debate over the centuries, hardly seem to play a role in their thinking about Mary. Modern, young Catholic women have, as evidenced in research by Catharina Halkes, struggled with the fact that Mary is both a virgin and a mother, a sexless woman so to speak, with whom they find it hard to identify themselves. This does not apply to the women in this study. Whether Maria was a virgin or not is indifferent to them. It is possible, as with God everything is possible, but it is of no importance to them. Central to their lives is not the official teaching by the clerical authorities, but their personal relationship with Mary.

In times of sickness and death, the women find Mary very supportive. When a loved one dies, they strongly identify with Mary who saw her son dying on the cross. They ask her help in relieving their suffering and they hope Mary will help them to die peacefully. One woman thinks that Mary, when it is her time, will lead her soul to the other side.

Referenties

- Anglican-Roman Catholic International Commission (2006). *Mary: Grace and Hope in Christ*. London: Morehouse. Geraadpleegd van http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/angl-comm-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20050516_mary-grace-hope-christ_en.html
- Astley, J. (2002). *Ordinary Theology. Looking, Listening and Learning in Theology*. Ashgate: Aldershot.
- Attride-Sterling, J. (2001). *Thematic networks: an analytic tool for qualitative research*. SAGE Publications (London: Thousand Oaks, CA and New Delhi) vol. 1(3): 385-405.
- Bons-Storm, R. (2000). *Kracht en kruis. Pastoraat met oudere vrouwen*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Chodorow, N. J. (1989). *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen*. Vertaald door Marta Vooren. Oorspronkelijke titel *The Reproduction of Mothering, Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Amsterdam: Nijgh & van Ditmar.
- Dijk-Hemmes, F. van (1995). *De dubbele stem van haar verlangen / teksten van Fokkeliën van Dijk-Hemmes*; [verzameld en ingeleid door Jonneke Bekkenkamp....et al.] – Zoetermeer: Meinema, 91-112.
- Efese, Cyrillus van (24 februari 430). *Epistula II Cyrilli Alexandrini ad Nestorium*. Geraadpleegd van <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=650&dos=34>
- Erikson, E.H., Erikson, J.M. (1998). *Life Cycle Completed. Extended Version with new Chapters on the Ninth Stage of Development*. Joan M. Erikson (co- author). New York city: W. W. Norton & Company.
- Fowler, J. W. (1995). *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. HarperOne; Revised ed. edition.
- Ganzevoort, R. R. & Johan H. Roeland, J.H. (2014). *Lived religion. The praxis of practical theology*. International Journal of Practical Theology 18(1), 2014, 91-101.
- Ganzevoort, R.R. & Visser, J. (2014). *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (4e druk). Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

- Gössmann, E. (2002). Maria | Mariologie | Biblisch. In: B. Wehn (2002). *Wörterbuch der Feministische Theologie (ff. WFT)*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. 394-396.
- Halkes, C. J.M. (1984). 'Mariabeelden – Vrouwbeelden', in: Catharina Halkes, *Zoekend naar wat verloren ging*. Baarn: Ten Have. 82-98.
- Halkes, C. J.M. (1981). 'Met Mirjam is het begonnen. Opstandige vrouwen op zoek naar hun geloof (tweede druk)'. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok – Kampen.
- Hermann, D. H. J. (2015). *Mariology and Ecumenical Dialogue*. Volume 2, nr. 1, april 2015. 31-41. Geraadpleegd van <http://newtheologyreview.org/index.php/ctustud/article/download/1120/1838/>.
- Johnson, E.J. (2003). *Truly our Sister. A Theology of Mary in the Communion of Saints*. New York/ London: The Continuum International Publishing Group Inc/Ltd.
- Klijn, A.F.J. (red). (1984). Apokriefen van het Nieuwe testament. Vertaald, ingeleid en toegelicht onder eindredactie van A.F.J Klijn. Geraadpleegd van <http://www.nieuweopenbaring.nl/de-geboorte-van-maria-of-het-prot-evangelie-van-jakobus/>
- Korte, A.M. (2002). Heilige. In: B. Wehn (2002). *Wörterbuch der Feministische Theologie (ff. WFT)*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. 274-276.
- Lutheran World Federation and the Catholic Church (1999), *Joint Declaration on the Doctrine of Justification*. Geraadpleegd van http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrst_uni_doc_31101999_cath-luth-joint-declaration_en.html
- Montfoort, T. van (1988). *Maria, een beeld van een vrouw. Dertien KRO radiouitzendingen samengesteld door Trees van Montfoort*. Getypt door Hermie Goosens en Cees van Baalen. Hilversum: KRO, Interne en Externe Betrekkingen, Postbus 9000, 1201 DH Hilversum.
- Mulder, A.C. (z.d.). Het Alledaagse en de Theologie. Hoofdstuk 2 uit de LOI cursus, Anne-Claire Mulder (red): met verwijzingen naar Jeff Astley, *Ordinary Theology. Looking, Listening and Learning in Theology*, Aldershot, Ashgate, 2002, 123-163.
- Pius IX (8 december 1854). *Ineffabilis Deus*. Geraadpleegd van <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=254>
- Pius XII (1 november 1950). *Munificentissimus Deus*. Geraadpleegd van <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=42>

- Pius XII (1954). *Encycliek Ad Caeli Reginam: Maria Koningin*. Geraadpleegd van <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=138>
- Paulus VI (2 februari 1974). *Marialis Cultus: Over de vernieuwing van de Maria-verering in liturgie en persoonlijke beleving*. Geraadpleegd van <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=598&al=24>
- Radford Ruether, R. (1979). *Maria, het vrouwelijk gezicht van de kerk* (vertaald in het Nederlands door Trudi Klijn. Oorspronkelijke titel: *Mary- The Feminine Face of the Church*). Utrecht: Uitgeverij ten Have.
- Radford Ruether, R. (1983) Mariology. In: Richardson, A. & Bowden, J. (eds.)(1983). *A New Dictionary of Christian Theology*. SCM Press LTD. 345-346.
- Richardson, A. & Bowden, J. (1983). *A New Dictionary of Christian Theology* (ff. NDCT). Edited by Alan Richardson and John Bowden. London: SCM Press LTD.
- Schaik, C. van, & Michel, K. (2016). *Het oerboek van de mens*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Schillebeeckx, E. & Halkes, C. (1992). *Maria, gisteren, vandaag, morgen*. Edward Schillebeeckx en Catharina Halkes. Marianne Merckx (eindred.) Baarn: Nelissen.
- Schottroff (2002). Maria | Mariologie | Biblisch. In: B. Wehn (2002). *Wörterbuch der Feministische Theologie*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. 392-393.
- Slee, N. (2003). *Faith and feminism. An Introduction to Christian Feminist Theology*. London: Darton, Longmand & Todd.
- Slee, N., Porter, F., Philips, A. (ed.) (2013). *The Faith Lives of Women and Girls. Explorations in Practical, Pastoral and Empirical Theology*. Farnham/ Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Slee, N. (2004). *Women's faith development. Patterns and Processes. Explorations in Practical, Pastoral and Empirical Theology*. Farnham, Burlington: Ashgate.
- Spendel, S.A. (2002). Maria heute. In: B. Wehn (2002). *Wörterbuch der Feministische Theologie* (ff. WFT). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. 394-396.
- Stevenson-Moessner, J. (ed.) (2000). *In Her own Time. Women and Developmental Issues in Pastoral Care*. Minneapolis: Fortress Press.

United States Catholic Conference (1990). *Lutherans, roman catholics complete common statement on Saints, Mary*. 23 februari 1990. Geraadpleegd van <http://www.usccb.org/beliefs-and-teachings/ecumenical-and-interreligious/ecumenical/lutheran/upload/lu20.pdf>

Warner, M. (1976, 1997). *De enige onder de vrouwen. De maagd Maria: Mythe en cultus*. Oorspronkelijke titel: *Alone of all her Sex, the myth and the cult of the Virgin Mary*. Vertaald door Joop Waldram. Amsterdam: Uitgeverij Contact (nu: Uitgeverij Atlas Contact).

Watling, T. (2002). 'Leadership' or 'Dialogue'? *Women, Authority and Religious Change in a Netherlands Community*, in *Sociology of Religion* 64 (4), 515- 538.